



UPPSALA
UNIVERSITET

Institutionen för arkeologi
och antik historia

Beredskap eller kapprustning? Något om de gotländska kastalerna

Adam Engvall



Figur 1: Tavla av PA Säve 1855 föreställande Gothem kastal

Källa Svahnströmska Arkivet

Masteruppsats 45 hp i Arkeologi
VT 2020
Handledare: Gustaf Svedjemo
Campus Gotland

Tack

Tack till Olivia Gustafsson och Hanna Sjöberg som under mina två år inom masterprogrammet både har fungerat som stöttepelare i motgångar men även en vänskap som jag alltid har kunnat vända mig till både när det kommer till studier, privata situationer eller bara prata av sig med.

Ett ytterligare tack till Elfrida Östlund som alltid sätter ner mig på jorden när jag känner mig märkvärdig eller när jag behöver extra pepp såväl som stöd. Tack för all korrekturläsning som du tog tid fast du var upptagen.

Ett tack till min handledare Gustaf Svedjemo som under uppsatsens gång rekommenderat artiklar och bidragit med intressanta infallsvinklar. Ett stort tack till det språkliga stöd som du skänkt mig under uppsatsarbetet.

Tack till Christian Hoffman för all expertis om utgrävningarna av Hamra kastal som var behjälplig under uppsatsens gång och för att jag fick ta del av bildmaterial från utgrävningen.

Tack till arkeolog Martin Hansson vid Lunds Universitet och Øystein Ekroll verksam arkeolog vid Nidarosdomen i Trondheim för intressanta diskussioner under Tower6 konferensen i Lund och som bidragit med nya material under uppsatsens gång.

Tack till konsthistorikern Torsten Svensson för givande samtal och diskussion om kastaler även ett stort tack till Björn Heiling som korrekturläst min uppsats till perfektion vilket ökade uppsatsens språkliga kvalitet.

Ett stort tack till min sambo och bästa vän Ellen Heiling för sitt stöd, engagemang och förståelse under uppsatsarbetet. Ett ytterligare tack att du gav mig en förbättrad arbetsmetodik och att du lärt mig att vi är starkare tillsammans.

Ännu ett tack till Anton Uvelius som skänkt intressanta diskussionsämnen under masterprogrammets år.

An English thank you is reserved for my colleague and friend Austin Main whom I had a great time knowing during my master and sure will be a lifelong friend.

Ett tack till alla de personer som jag träffat under mina fem år på Gotland i synnerhet gäller dessa Rasmus Mattsson, Anton Ullberger, Anton Berglund, och Alexander Peck som alltid haft tid för en kaffe eller ett samtal

Ett ytterligare tack till alla studiekamrater inom programmet för Arkeologi och Antik historia för dessa fem år.

Ett ytterligare tack till min familj och släkt som alltid stöttat mitt arkeologiska intresse och på ett engagerat och frågvist sätt alltid intresserats av mina studier, arbete och fynd som jag stött på under uppsatsens gång.

Tillägnas Marianne Engvall

Abstract

Engvall A 2020 *Beredskap eller kapprustning – Något om de gotländska kastalerna*

Engvall A 2020 *Preparedness or arms race – Something about the Gotlandic towers*

This paper studies the stone towers on Gotland which are known as *kastal* in Swedish. This paper aims to answer the questions of why they were built and also who ordered their construction. In order to answer these questions, the aim of this paper is to contextualise the *kastal* by understanding their construction chronology. In order to accomplish this, both the activities and the political actions that have been linked to the *kastal* by other scholars are analysed. Those activities include trade, Medieval ideologies, the Baltic crusades and residential farms. A case study is also made through researching the *kastal*'s function, form, age and the artefacts found within them. The research conducted here indicates that no clear originator can be determined, although it is clear that some social organisation was the driving force behind the building phase. This is seen for example at Bulverket, a wooden fort built in Lake Tingstäde in northern Gotland during the twelfth century, showing the Gotlanders were able to organise and coordinate building structures on a massive scale. Whether this organisation was formed around a single aristocratic individual, or around a collective group, cannot be determined within this paper. It seems that no direct link can be said to place all the *kastal* within one unified phase or singular incident. However, the different activities analysed in this research could have had a significant impact in the construction of the towers.

Keywords: *Kastal*, Tower, Medieval, Contextualize, Crusade, Residential farms, Trade

Masteruppsats i Arkeologi 45 hp Handledare: Gustaf Svedjemo. Ventilerad och godkänd 2020-06-15.

© Adam Engvall

Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Campus Gotland, Cramérgatan 3, 621 67 Visby, Sweden

Innehåll

1. Introduktion.....	1
1.1 Syfte och frågeställningar	2
1.2 Källkritik.....	3
1.2.1 Etymologiska problemet	3
1.3 Teori och metod	4
1.3.2 Kontextuell metod	4
1.3.3 Definitionen av kastal	5
2.0 Historik	6
2.1 Forskningshistorik.....	6
2.2 Historiska källor.....	9
2.2.1 Historiska kontexten.....	9
2.2.2 Den medeltida ideologin	9
2.2.3 Det gotländska samhället	11
2.2.4 Storgårdar och byar.....	12
2.2.5 Handeln	14
2.2.6 Korståg	16
3.0 De gotländska kastalerna	18
3.1 Bekräftade Kastaler.....	18
3.1.1 Fyrkantiga kastaler	18
3.1.1.1 Fröjel	18
3.1.1.2 Gammelgarn	20
3.1.1.3 Gothem.....	22
.....	22
3.1.1.4 Hamra.....	23
3.1.1.5 Kruttornet, Visby	25
3.1.1.6 Kräklingbo.....	26
3.1.1.7 Lärbro.....	26
3.1.2 Runda kastaler.....	27
3.1.2.2 Sunde	27
3.1.2.3 Västergarn	29
3.1.2.4 Öja.....	30
3.2 Eventuella kastaler.....	31
3.2.1 Ala	31

3.2.2 Ardre.....	31
3.2.3 Bunge.....	32
3.2.4 Fardume, Mynttornet.....	32
3.2.5 Kastalen vid Posthuset (Visby).....	33
3.2.6 Kastalen vid Domerarve, Öja.....	33
3.2.7 Kattlunds gård, Grötlingbo	33
3.2.8 Lau.....	34
3.2.9 Näs.....	34
3.3 Osäkra kastaler	34
3.3.1 Alva	34
3.3.2 Fide.....	34
3.3.3 Hellvi	34
3.3.4 Puttersjaus, Alva	35
3.3.5 Residenset Visby	35
3.4 Tidigmedeltida försvarsverk på Gotland	35
3.4.1 Bulverket, Tingstäde träsk	35
3.4.2 Trækastaler	36
4.0 Analys	38
4.1 Form	38
4.2 Ålder.....	41
4.3 Funktion.....	43
4.4 Fynd.....	45
5. Diskussion.....	48
6. Slutsats	52
7. Framtida forskning	53
8. Sammanfattning.....	54
Litteraturlista.....	55
Arkivmaterial	57
Illustrationsförteckning.....	59

1. Introduktion

Denna uppsats berör gotländska kastaler. På Gotland finns det två olika former på kastalerna runda och fyrkantiga. Mycket av forskningen har därför kommit att beröra diskussioner gällande varför och vad som skiljer sig mellan dessa. Kastaler brukar tidsmässigt förknippas med 1100-1200 – talet. Exakt varför eller i vilken kontext som kastalerna byggs är det få som undersökt. Istället har kastalerna diskuterats vid sidan av andra ämnen som kyrkobyggnationer, sockenbildningar, eller kristnandet. En konsekvens av det till synes bristande intresset av kastaler har gjort att få kastaler är undersökta eller utgrävda. Bristen på undersökningar och utgrävningar har gjort att forskningen mest baseras på kvalificerade gissningar. Även en definition av kastal, antal och kontextuell tillhörighet är än så länge inte enat inom forskningen. Antalet är oftast oklart på grund av språkliga missar under forskningen. Kastal har tidigare hänvisat till ordet kastell, ett ord som för tidiga antikvarier beskrev stenhus eller ruiner, dessvärre utan att göra någon skillnad på dem (Svahnström 1954:36). De gotländska kastalerna har även av forskare endast diskuterats i en egen enhet, få jämförelser har gjorts med kastaler i närliggande områden som Danmark eller svenska fastlandet. Det kan därför finnas kunskap att hämta från närliggande områden och dess berörande forskning kring dessa kastaler. Traditionellt har dock de gotländska kastalerna setts som något unikt som bara finns på Gotland, detta eftersom Gotland är det landskap där flest kastaler finns kvar idag.

Sanningen ligger nog närmare att kastaler är ett utbrett fenomen som finns i många delar av världen under olika tidsepoken. Denna uppsats avser att föra de gotländska kastalerna närmare mot dess omvärld och liknande fenomen. För att få en rättvis bild av kastalerna måste deras omvärld sättas i kontext och tolkas både gällande geografiska, politiska eller ideologiska sammanhang. Genom att förstå vad kastalerna syftades förmedla till sin samtid kommer vi närmare en förståelse för vad kastalerna står för.

1.1 Syfte och frågeställningar

Kastalforskningen har, med undantag för ett antal studentuppsatser under 1990- talet, stått stilla. Många forskare har försökt relatera kastalerna till andra fenomen som kyrkobyggnationer eller kristnandet av Gotland. Trots att flera nya dateringar och dessutom utgrävningar kring kastaler har ägt rum så har ingen studie som endast riktar sig in på kastalerna gjorts. Denna uppsats syftar därför till att bidra med ny kunskap till de senaste upptäckterna och sammanställa den nuvarande forskningen men även ge en ny tolkning av kastalerna. Det primära syftet med uppsatsen är att undersöka vilken huvudfunktion kastalerna fyllde. Den traditionella tolkningen är att kastaler fungerar som ett försvarstorn av något slag. Eftersom dessa torn inte finns jämnt fördelade över Gotland så tål det att diskuteras. Denna uppsats kartlägger andra funktioner som till exempel fyror, bostäder eller lagerhus. Det undersöks även om kastaler har en kontext som är gemensam med en närliggande kyrkobyggnad eller inte. Målsättningen är framförallt att kunna sätta kastaler i en reell kontext. Genom att uppnå detta syfte är förhoppningen att kunna utveckla en ny infallsvinkel att användas i framtida diskussioner om kastaler.

För att uppnå syftet utgör analysen från följande frågeställningar.

- Varför anlades Kastaler?
- Vem byggde kastalerna?

Frågorna är ganska enkla men kan delas in i olika delar och belysas ur olika aspekter. Uppsatsen granskar därför inte bara lokala faktorer utan ser även till hur politiska läget såg ut runt om i Östersjön under den aktuella perioden.

1.2 Källkritik

Ett källkritiskt problem är att flertalet av de kastaler som är med i uppsatsen inte är utgrävda eller undersökta. Kastalerna blir därför i många fall svåra att tidsbestämma, vilket gör det svårt att tyda vilket förhållande som fanns till övriga byggnader, lämningar eller artefakter som är samtida med kastalerna. En ytterligare svårighet är att sätta kastalerna i kontext till en aktivitet eller händelse i historien. Eftersom endast tre kastaler är daterade (se Hamra, Gammelgarn och Kruttornet i Visby) så finns det ytterligare problematik att kunna placera kastalerna kronologiskt.

Forskningen daterar oftast kastalerna till 1100-talet men hänvisar oftast den dateringen till Kruttornet (1155 – 1160). Både händelser och politik kring Östersjön från denna tid skulle kunna argumentera för byggnationer av kastaler, men inte tillräckligt motivera att alla kastaler kan dateras till denna tid. Mer modern utgrävning från bland annat den kastalen i Hamra (2018) har daterats till 1030 samtidigt som kastalen i Gammelgarn daterades till 1208 (Bråthen 1995; Westholm 1998). Denna spridning i tid gör att kastaler inte kan tidsbestämmas på samma sätt som tidigare diskuterats, och ytterligare dateringar och utgrävningar är av stort intresse inom forskningen av kastaler.

1.2.1 Etymologiska problemet

En ytterligare källkritisk aspekt är ordet kastal och dess användning. Under de tidigaste antikvariska besöken på Gotland under 1700 -talet där antikvarier som Carl von Linné, CG Helfeling samt Sören Landbaek nämner både ordet kastell och kastal om liknande typ av ruinkonstruktioner. Som exempel kan Helfelings beskrivning av kastell syftas till både ”vikingars boningshus” och de torn som står bredvid kyrkor (Gislestam 1994:152). Det finns en tendens att även moderna forskare felaktigt använder begreppen synonymt.

Det krävs därför en genomgång av de båda begreppen för att lättare förstå deras skillnader men också för att lättare kunna förstå uppsatsen som helhet. Ordet kastal härstammar från det latinska ordet Castellum vilket betyder borg (Tidmark 1931:3). Ordet kastal idag definieras enligt SAOL som ”medeltida försvarstorn”. I äldre forskning benämndes kastal liksom medeltida stenhus båda som ”kastell”. Detta har skapat en förvirring även för moderna forskare som förväxlar begreppet kastell med kastal. Nils Lithberg menar att ordet kastal i själva verket endast betyder ”medeltida hus” i de äldre antikvariernas texter. Till det hänvisar han till tre fenomen vilka alla kallades kastal; en ruinkulle i Fide som kallas för ”*Odvalls kastal*”, den medeltida gården Kastle i Vamlingbo och ett medeltida stenhus i Unghanse, Öja (Lithberg 1935: 67).

Gunnar Svahnström menar istället att ordet kastal, kastell och kasstle inte bara använts som definition för försvarstorn utan även för förfallna stenhus. I synnerhet gäller detta stenhus som under någon tid har tolkats eller ansetts vara en tillflyktsort eller inneburit försvar i orostider (Svahnström 1976:35-36).

Båda begreppen nämns i samma kontext av 1700-talets antikvarier vilket gör det ännu svårare för forskare att särskilja innebörden (Qviberg 1995:7). Det kan även ses bland Helfeling och Linnés texter där de båda omnämner ordet kastal, men där deras beskrivningar låter mer likt de stenhus som den moderna forskningen hänvisar till. Helfeling beskriver ett liknande fenomen vid gårdarna Domarve och Unghanse. Här syftar namnet kastaler till ”vikingars boningshus” och en åker intill ruinen i Domarve benämndes vid Helfelings tid för ”Kastalå kern” (Gislestam 1994:152).

1.3 Teori och metod

Uppsatsens arbete består i att placera kastalerna i en kontext genom att undersöka den lokala fornminnesbilden samt den kringliggande utgrävningshistoriken runt kastalerna. Uppsatsen letar även efter komparativa exempel runt Östersjöområdet och på det svenska fastlandet för att undersöka likheter och ledtrådar kring syftet med kastalens uppförande och tidsålder. Metoder som används är komparativ och retrogressiv metod.

Komparativ metod innebär att jämföra med liknande källor eller material från andra platser. Detta sker såklart mellan de gotländska kastalerna men även hos kastaler på andra platser.

Retrogressiv metod innebär att undersöka yngre källmaterial för att på så sätt få mer information om äldre tider. I denna uppsats tillämpas det genom att ta till dokumentation och beskrivning av kastalerna för att på så sätt kunna ge en ungefärlig bild av tidig medeltid.

Eftersom uppföraren av kastalerna inte i något fall är känd behövs det flera olika teoretiska infallsvinklar att luta sig emot. Forskningen angående kastaler har mer eller mindre stått stilla sedan första gången som frågan diskuterades på 1930-talet. Forskningen kring andra försvarsanläggningar som till exempel slott har desto mer diskuterats och utvecklats. Trots den stora visuella skillnaden mellan slott och kastal går det att finna gemensamma karaktärsdrag som i vilket syfte de upprättades och vilket budskap tornet sände ut. Det ska först tilläggas en viktig distinktion mellan slott och kastaler. Slott uppfördes egentligen alltid av adel eller kungar runt om i det medeltida Europa. Både adel och kungar var något som saknades på Gotland och därför blir svaret vem som uppförde kastalerna en betydligt mer komplicerad fråga att besvara. Däremot kan den aristokratiska ambitionen ha funnits även hos kastaluppföraren trots att denna inte tillhörde adeln. En genomgång av både den medeltida ideologin och liksom den aristokratiska kulturen anses därför vara väsentligt. Detta resonemang bygger till stor del på Martin Hanssons bok *Aristocratic landscape – a spatial ideology of the medieval aristocracy*. Även teoretiska inslag av arkeolog Ian Hodder diskuteras för hur kastalerna kan kontextualiseras.

1.3.2 Kontextuell metod

En viktig teoretisk utgångspunkt för denna uppsats är arkeologers begrepp att kontextualisera. När och hur kastalerna bör dateras diskuteras främst i kapitel 4.3 Ålder. Kontextuell metod är relevant för kastalerna men många av dem saknar fynd och är därför svåra att kontextualisera. Under mycket lång tid har kastalerna därför tidsmässigt hänvisats till daterandet av Kruttornet. Detta varierar även eftersom forskare refererar till olika årtal mellan 1155-1160. Eftersom flertalet forskare har kontextualiserat kastalerna genom att hänvisa till Kruttornets ålder har det funnits kvar inom den allmänna uppfattningen om kastaler.

Forskningen sen 1990 talet har dock kunnat datera både Gammelgarn och Hamra kastal. I denna uppsats används flera olika sätt att kontextualisera kastalerna. Enligt Ian Hodder finns det olika sätt att "avläsa" objekt på, något som även skulle kunna appliceras på byggnader. Dessa gäller den tidsmässiga, rumsliga, närliggande deponeringar samt den typologiska (Hodder 1986:132ff). Hodder menar att artefakter eller objekt inom arkeologin kan "avläsas". Denna avläsning bygger på att det bland annat finns några av de ovan nämnda "verktygen", utan de kontextuella verktyg som arkeologer har att arbeta med går en kontext inte att avläsas.

Under kastalernas tidsperiod finns även ytterligare information att tillgå, nämligen skrivna källor. Trots att skrivna källor kan innebära en stor informationsmängd innebär det att arkeologen även måste bedöma om dessa källor är relevanta för andra slags kontexter eller om likheter mellan olika objekt har samma eller olika mening.

1.3.3 Definitionen av kastal

Betydelsen av ordet kastal har varierat under forskningshistorien (Se mer i kapitlet 1.2.1 Etymologiska problemet). Under senare tid har även en ytterligare definition tillkommit. Kyhlberg skrev 1991 att kastaler i vissa fall kunde definieras in i gårdskastaler däribland Ala och Mynttornet i Fardrume (Kyhlberg 1991:179). Nathalie Johanssons uppsats presenterar också oberoende samma uppdelning. I denna uppsats används inte en sådan kategorisering. Denna uppsats studerar främst kastaler som ligger i närheten av kyrkor. Detta beror på att kastaler utanför kyrkor oftast är mer svårdefinierade, samt att det inte finns många kastaler utan en rumslig kontext till kyrkor.

2.0 Historik

2.1 Forskningshistorik

Forskning gällande kastalerna har sin början i de första antikvariska uppgifter som finns om den gotländska landsbygden. Den allra tidigaste källan är Carl von Linné från sin gotländska resa 22 juni till 25 juli 1741. Syftet med hans resa var att samla in uppgifter om både Gotlands fauna men även Ölands som han besökte samma år. Fastän Linnés främsta syfte med Gotlandsvistelsen var att studera botanik dokumenterar han även andra företeelser. Det finns exempelvis information om gotlänningarnas dialekt men även om jakt, kalkbruk, kyrkor och kastaler. Hur många kastaler han sett är oklart, detta eftersom de tidiga antikvarierna betecknar både vanliga stenhus och kastaler som "Kastell". Ett förtydligande exempel är när Linné besöker något han kallar för "Vigan" vilket idag är känt som "Viges slott" (RAÄ Näs 9:1). Där observerar Linné ruinen och resonerar kring om det är ett kastell, arrestrum eller ett lagerutrymme (Linné 1991: 231). Idag är Viges slott beskrivet som ett medeltida hus men om Linné verkligen såg det som en kastal eller ett stenhus blir då svårt att säga.

Vid Hamra kyrka skriver Linné om vissa stenhus som är uppåt tre våningar höga och med välvda rum. De ska också ha haft trappor i muren och syns i både landsbygden och invid kyrkor. Linné är tämligen osäker om dessa stenhus har använts som fästningar för sjöröveri, munkhus eller som residens åt danska herrar. De flesta av husen var fördärvade. Även vid detta exempel är det oklart huruvida denna beskrivning gäller endast kastaler eller om det generellt gäller stenhus från medeltiden. (Linné 1991: 234). Invid Sundre kyrka beskriver Linné även på en kastal som han tillskriver som kastell. Sundre kastal beskriver han som en cylindrisk mur som står bredvid kyrkogården. Han ger även längdindikationer om kastalens längd, tjocklek och diameter (Linné 1991:241). Han beskriver även att liknande byggnader har setts vid kyrkorna i Hamre, Öja och Fide fastän de varit mycket mer skadade än kastalen i Sundre. Han ifrågasätter lokalbefolkningens yttrande om att kastalen ska vara uppförd innan kyrkan eftersom alla kastaler han observerat alltid har funnits bredvid en kyrka. Intressant är att han även beskriver fenomenet stenhus med orden "sågs vid bondgårdar med stora valv och tjocka murar". Detta visar att han gör en klar distinktion mellan stenhus och kastaler, något som inte var klart vid tidigare observationer. Hos Linné saknas det dock avteckningar av dessa byggnader då hans primära syfte med den gotländska resan var att dokumentera floran.

En av de tidigaste, mer utförliga beskrivningen av kastalerna hittas i Carl Gustaf Gottfried Helfelings resejournaler. Helfeling som var antikvarie gjorde fyra olika resor till Gotland mellan åren 1797 – 1801. Resan var med antikvariskt syfte och därför inte bara beskrevs fornlämningar utan de avtecknades också. Den första kastalen som beskrevs var den vid Gammelgarns kyrka (Helfeling 1994:111). Linné hade rest förbi här men hade inte dokumenterat denna byggnad. Även fast den beskrevs noggrant av Helfeling så blev den aldrig avtecknad utan bara beskriven och höjdbestäms. Helfeling beskrev kastalerna i Gammelgarn, Sudre, Hamra, Öja och Gothem. Endast Sundre, Öja och Gothems kastaler avbildas. Helfelings tolkning av kastalerna har varierat. Kastalerna tolkas ha fungerat som en utsiktsplats för att kunna varna för fientligt anfall (Helfeling 1994:111). Framförallt i Fröjel men även i Sundre tolkar han att tornen kan ha fungerat som en slags vårdkastare (Gislestam 1994:191). I Sundre kastal ser han likheter med torn på Irland och England (Gislestam 1994:165).

Mellan åren 1864-1866 gjordes en sista översikt av Gotlands konsthistoria av författaren Carl George Brunius. Hans mål var att beskriva samt undersöka alla Gotlands kyrkokonstverk. I arbetet som är uppdelat i tre olika böcker beskrivs så gott som alla socknar på ön och en

närmare studie av Visby. Trots att Brunius främst ägnade sig åt kyrkoinventarierna dokumenterade han även flitigt kastalerna som fanns i närheten av dessa. Hans beskrivning av Gothem kastal anses extra värdefull då kastalen rasade ner 1867, endast två år efter att Brunius beskrivit den.

Kastalerna hade redan under de tidigare antikvarierna ett stort intresse vilket märks eftersom i synnerhet Hilffeling ofta hänvisar till information om kastalerna från lokalbefolkningen. Detta syns ännu tydligare i Västergarn där prosten under 1660-talet har skrivit att lokalbefolkningen grävt sig ned i kastalen tills de funnit en järndörr (Zachrisson 1999:16). Under 1865 genomfördes den första formella utgrävning av kastalen i Västergarn, vilket även var den första kastalen att bli utgrävd på Gotland. Utgrävningen gjordes av klockaren och amatörarkeologen Erik Stenquist i Västergarn. Arbetet utfördes med spade och tog 122 dagar att genomföra (Cassel 1999:25). Utgrävningen 1865 utfördes med väldigt enkla metoder och egentligen inget annat än spade användes. Enligt dagens grävningsmetodik skulle Stenquists arbete inte beskrivas som en utgrävning. Trots det framkom det fynd såsom kammar, pilspetsar och brynen. Ett av de mer spektakulära fynden kan vara den människoskalle som beskrivits ha ett fingerstort hål i sig. Fynden lämnades till förvaring på Visby Läroverk men är idag förkomna (Cassel 1999:25).

Efter detta var kastalforskningen mer eller mindre vilande i ungefär 70 år. Under 1930-talet kom flera forskare att intressera sig för kastalerna. Däribland riksantikvarien och professorn Martin Olsson och konstvetaren Nils Tidmark. Den senare kom att ägna en stor del av sin karriär åt de gotländska kastalerna med flertalet skrifter i bland annat böcker och tidningar. Under 1935 genomförde Tidmark en utgrävning av Västergarns kastal. Eftersom kastalen sedan tidigare var utgrävd fokuserade Tidmark istället på att undersöka kastalens utsida för att därför kunna säga någonting om dess konstruktion och ålder. Detta blev dessvärre svårt eftersom platsen dels var mycket fyndfattig dels svårdaterad. Tidmarks undersökning blev istället en nyckel till att förstå vilken relation kastalen hade till den intilliggande vallanläggningen som omsluter den förmodade handelsplatsen vid Västergarn. Efter grävningen menade Tidmark på att Västergarns kastal var äldre än vallanläggningen (Tidmark 1935). Detta gick emot vad de flesta andra forskare ansåg och senare ändrade även Tidmark uppfattning och gav kastalen en senare datering (Cassel 1999:29). Under trettioalet kom Tidmark med flera olika arbeten som berörde kastalerna. Han försökte avgöra kastalernas ursprung, dess ålder samt utröna vilken slags funktion som kastalerna hade haft. Tidmark hade flera olika teser som formades under hans arbeten på 1930-talet, en av dessa var att kastalerna byggdes för att skydda en tidigare träkyrka (Tidmark 1931: 31).

Under tidigt 1990-tal kom ett arbete som delvis berörde kastalerna. Ola Kyhlberg (1991) publicerade boken *Gotland – mellan arkeologi och historia*. Bokens primära syfte var inte att undersöka kastalerna utan att studera förändringsperioden från sen vikingatid till tidig medeltid. I boken tar Kyhlberg upp flera olika variabler som Gutesagans trovärdighet, sockenbildning, kyrkobyggnationen och kristnandet. Även fast studien alltså inte riktar sig åt kastalerna försöker Kyhlberg sätta kastalerna i ett sammanhang eller i en tidsepok på ett sätt som inte tidigare genomförts. Under 1990-talet kom även tre intressanta studentuppsatser som bidrar med nya svar och för den vetenskapliga diskussionen framåt. Den första av de tre är en C-uppsats och skriven av Heléne Geijer (1993). Detta arbete var väldigt empiriskt lagt och Geijer själv åkte till Gotland och mätte ut samt besökte kastalerna. Uppsatsens frågeställningar berörde mer primära frågor som formskillnader, eventuell funktion och kronologi. Uppsatsen sammanfattar väl den kunskap som är känt om kastaler. Året därpå (1994) skrev Göran Svensson en uppsats i samma kurs som handlade om kastaler. Hans uppsats var i många drag liknande Geijers, men han försökte istället att förklara kastalernas eventuella funktion och geografiska läge. Hans slutsats var att kastaler i många fall ligger nära gamla segelbara farleder som antingen ligger nära havet eller har ett vattendrag som är seglingsbart till havet (Svensson 1994). Ännu en tes som diskuterades av Svensson var om kastalerna inte bara kunde tolkas som försvarstorn utan även som ett väl försvarat packhus. Utifrån geografisk synvinkel ansåg Svensson att kastaler inte bara är förknippade med handel utan även att de har blivit byggda för och av externa

handelsmän (Svensson 1994: 19-20). 1996 kom en studentuppsats skriven av Göran Prahl från Lunds universitet. I uppsatsen jämför Prahl de gotländska kastalerna med kastaler i Skåne och på Bornholm. Slutsatsen blir att det egentligen bara är de gotländska kastalerna som otvivelaktigt kan tolkas vara till försvar (Prah 1996: 20). Han påvisar även en stark koppling till hamnplatser något som inte kunnat urskiljas i Skåne och Borgholm (Prah 1996: 30). Prahl's slutsats är att kastalerna på Gotland bör kopplas ihop med tornborgarna från kontinenten. Allra främst lyfter Prahl fram likheter mellan gotländska kastaler och tyska bergfriede (Prah 1996: 42). Samma år som Prahl publicerar sin uppsats om kastalerna lägger Christian Lovén (1996) fram sin avhandling "Borgar och befästningar i det medeltida Sverige". Avhandlingen berör främst medeltida borgar runtomkring i Sverige men ett kapitel är ägnat till kastalerna. Avhandlingen nämner att flest kastaler finns på Gotland men det görs inga studier på de gotländska, däremot görs en studie av sex kastaler runtom i Sverige (Lovén 1996a:365ff). I en artikel från samma år går Lovén igenom flera av de runda torn som finns på Sveriges ostkust. I artikeln berör han sju torn från Kalmar, Borgholm, Stömserum, Stensö, Fållnäs, Kungsladugården och Stockholm. I artikeln jämför han sin studie av dessa med exempel från både Gotland och Danmark. (Lovén 1996b)

2.2 Historiska källor

De gotländska kastalerna är ett fenomen som sedan länge har intresserat forskare och andra lärda personer. Trots det finns det ganska lite skrivet om det. Mycket litteratur som berör kastalerna handlar dock om kastalernas relation till övriga fenomen såsom stadsbildning, mynttillverkning och utökande av handel. Det saknas därför litteratur som helt ägnar sig åt endast kastalernas och dess egna kontext.

2.2.1 Historiska kontexten

1100-talet är en tid från vilken det inte finns mycket litteratur bevarad idag. Arkeologiskt går det dock att säga att Gotland står under många olika förändringar under denna tid. Detta har konstaterat av flera forskare däribland Johan Rönby och Åke Hyenstrand. Hyenstrand har försökt kartlägga vissa förändringar inom ett kronologiskt ramverk. Hyenstrand delade in Gotlands yngre järnålder och tidiga medeltid till fyra perioder i sitt arbete om de gotländska stenstugu-namnen från 1989 (Hyenstrand 1989). De olika perioderna som Hyenstrand har presenterat sträcker sig mellan 550 – 1150. I denna text behandlas endast Hyenstrands period III (1000 – 1100/1150) samt period IV (Efter 1150) behandlas då det är tiden när kastalerna sannolikt uppförs. Under denna tid skedde flera olika händelser som kan vara en inblick i hur och varför kastalerna uppfördes. En förståelse för och kunskap kring vilka händelser detta var är relevant för att förstå i vilket sammanhang som de gotländska kastalerna uppfördes.

De följande punkterna nedan berör de områden i vilka forskare har försökt härleda kastalerna ett specifikt sammanhang. Dessa områden är nödvändiga att diskutera för att få svar på frågan varför kastalerna uppfördes och vem som uppförde dessa. De aktiviteter som har diskuterats i samband med kastalernas uppförande är handel, storgårdar och korståg. En ytterligare aspekt som framförs i detta kapitel är den medeltida ideologin, något som förmodligen introduceras i denna period. Dessa olika fenomen diskuteras i syfte att kunna kontextualisera kastalerna med fenomen i deras samtid. Denna kontextualisering är något som kommer framföras ytterligare i diskussionskapitlet (Kap 5).

2.2.2 Den medeltida ideologin

I tidigt stadiet av den medeltida ideologin delades folk i tre olika samhällsklasser; de som bad (oratores), de som stred (bellatores) och de som arbetade (laboratores). Dessa klasser var skilda från, men fortfarande beroende av varandra. Denna tredelade samhällsordning ansågs vara konstituerad av Gud och ansågs därför vara den enda riktiga (Hansson 2006:25). Under en senare del utvecklades till följd av urbaniseringen även en fjärde grupp kallad *mercatores* eller borgare (Hansson 2010:26). Borgare hade inte bara egendomar i staden utan de krävdes även inneha burskap (Harrison 2020:238). Denna ideologi och grupp med borgare kan på Gotland eventuellt härledas till en immigrationsvåg, något som har föreslagits av Nils Blomkvist (Blomkvist 2010:82). Den tredelade samhällsbilden var även det som gjorde att det medeltida samhället förändrades från ett mer släktbaserat till ett klassbaserat samhälle (Hansson 2006:28). När denna tredelade ideologi introduceras till Sverige och Gotland är osäkert men forskare diskuterar ofta en process som kan pågått från vikingatid till tidig medeltid. Denna samhällsförändring sägs ofta avslutas kring slutet av 1200 -talet (Lindkvist 1990:5).

Denna process har på Gotland beskrivits av den lokale historikern Nils Blomkvist kallats en europeseringsprocess som innebar kyrkobyggnation, utveckling av internationell handel och framväxande av stat. Hur omfattande denna samhällsförändring var på Gotland nämner inte de skriftliga källorna. Runt 1200 beskrivs befolkningsgrupperna i det förkristna Baltikum vara styrda av en äldste (seniores) (Siltberg 2017:202). Runt 1200 och 1300-talet beskrivs även

Gotland vara styrt av en äldste(seniores) och beskrivs som ett tingsamhälle. Huruvida förhållandet mellan det gotländska och det förkristna baltiska samhället anger inte källorna. Däremot är begreppet seniores eller äldste inte del av den samhällsförändring som denna europeseringsprocess förde med sig.

Denna förändring var starkt präglad av kyrkan. Detta berodde inte bara på att kyrkan främst förmedlade det kristna budskapet, som fanns i hela samhället. Kyrkan hade även tagit kontroll över relationen mellan de levande och de döda vilket i ett tidigare skede hade utövats av vanligt folk. Kyrkan var också intresserad av att begränsa antalet släktingar som fick ärva, för att på så sätt göra det lättare för folk att personer att donera land och ägor till religiösa institutioner som kyrka, kloster och biskop (Hansson 2006:29).

På ett sätt påbörjade denna förändring den individualism som idag återfinns i västvärlden (Hansson 2006:184). Denna tredelning var dock inte bara exkluderande mot andra eller nya samhällsgrupper som handelsmän, utan den var även en förenkling av hur samhället såg ut (Hansson 2006:27). Tredelning och kategorisering var däremot viktigt för aristokratin eftersom det gav en religiös befogenhet över både dess position och maktutövande. I samband med den växande handeln, vilket både betydde att stora nätverk etablerades och att idéer utbyttes men även att gruppen av handelsmän växte, blev effekten att denna tredelning blev svårare att upprätthålla. Eftersom andelen handelsmän växte gjorde det att gruppen laborates blev alldeles för stor. Gränsen mellan rika bönder och fattiga adelsmän blev också med tiden svårare att urskilja. Det var även vanligt att personer rörde sig över denna gräns (Hansson 2006:28).

Efterhand och framförallt som en konsekvens av urbaniseringen som ägde rum utvecklades snart en ny grupp ur laborates nämligen mercatores eller borgare, som tidigare var handelsmän (Hansson 2010:26).

Exakt när denna förändring sker i Norden är osäkert. Forskare tycks se att ett förfeodalt samhälle existerar redan innan kristen tid. Även fast denna tredelning alltså blev svårare att upprätthålla och gränserna mellan de olika klasserna blev mer otydliga så möjliggjorde den fortfarande att aristokratin på ett legitimt sätt kunde särskilja sig från övriga samhället (Hansson 2006:28) genom att använda sig både av materiell kultur som insignier och flaggor men även av immateriella uttryck som släkträd eller kopplingar till historien och det omkringliggande landskapet (Hansson 2006:17). I denna period av uttryck byggdes slott för att kunna särskilja sig ifrån den övriga befolkningen (Hansson 2010:26).

Synen på slott har skiftat och omtolkats i senare års forskning. Tidiga studier av slott var endast fokuserade på deras fortifikationsdetaljer, något som mer nutida forskning nu har börjat ifrågasätta (Hansson 2006:17). Den påfallande militäriska karaktären kan snarare vara en symbolisk innebörd än en funktionell. Slotten var snarare en del av ett komplext nätverk av sociala och ekonomiska relationer vars målsättning var att få en organiserad användning av landskapet och dess resurser. Ett exempel på att slott snarare var av symbolisk karaktär än detta är en studie om borgar från Jerusalem som visar att konstruerandet av borgar inte ägde rum i de områden som blev mest utsatt av muslimska räden. Många slott och även försvarstorn var snarare byggda i säkra områden (Hansson 2006:79).

En nämnvärd notering är att majoriteten av de engelska slotten aldrig utsattes för strid (Hansson 2006:83). Studier från Danmark har visat att flera privata slott uppfördes av den högre adeln eller de som var involverade politiskt. Somliga av dessa slott kan ses som en ansträngning till att få ytterligare makt (Hansson 2006:98). En ytterligare förgrening till denna diskussion finns i de aristokratiska gårdar som inte per definition betraktas som borgar men som har militära inslag. Dessa gårdar utgör inte i alla fall är de mest försvarbara eller mest strategiskt utplacerade, men har ändå militära inslag. Militära inslag rör sig oftast om vallgravar, krenelerade murar, torn, skottgluggar, kanonportar. Antingen ensamma eller i kombination (Hansson 2006:82). Organiseringen av slott och landskap bör också ses som ett uttryck av adeln att särskilja sig från övriga samhällsgrupper, snarare än att påvisa skillnader inom adeln (Hansson 2006:200).

2.2.3 Det gotländska samhället

Det gotländska samhället under medeltid beskrivs ofta som en egalitär bonderepublik. Detta har av många forskare diskuterats till vilken grad detta faktiskt efterlevdes. Argumentet för att detta skulle vara fallet är att det under medeltiden saknas adel eller ett frälse. I de historiska dokumenten finns det inte heller någonting som pekar på att någon form av aristokrati ska ha funnits på Gotland. Det finns dock flera olika utgångspunkter och åsikter gällande det gotländska samhället.

Gotland brukar beskrivas som ett egalitärt samhälle baserat på agrar ekonomi (Siltberg 1993:60). Samhället styrdes från landstinget och prostarna, landsdomarna och övriga domare fungerade som öns regering, vilket delvis berodde på att några svenska ämbetsmän inte fanns utplacerade på ön (Yrwing 1978:89). Gotland beskrivs innan 1200-talet som ett samhälle utan någon vidare kontakt med den svenska kungamakten. Undantag för detta var olika slags tributer som årligen skulle betalas till sveakungen och jarlen, något som eventuellt går tillbaka till vikingatid (Yrwing 1978:89). Detta samhälle höll förmodligen på till 1400-talet då utländska ämbetsmän först uppträder på Gotland (Yrwing 1978:89). Till en annan grupp hör till vad Tryggve Siltberg i sin avhandling kallar ”Stockholmsarkeologerna”. Vad som kännetecknar denna grupp är en grupp arkeologer som oftast var förknippade med Stockholms universitet. Deras tankar om det sent vikingatida och tidigt medeltida Gotland karaktäriseras av ett starkt inflytande av sveaväldet, utövande av kungamakt, stormän och social stratifiering (Siltberg 1993:62).

Detta är något som också syns i Åke Hyenstrands bok ”*Socknar och Stenstugu*”, Gotlands särprägel gentemot svearna är säkerligen överdriven (Hyenstrands 1989:13). Hyenstrands ställer sig även frågandes till den gotländska bonderepubliken som han anser är vag. Detta eftersom det under Vendeltiden fanns en stark hierarki samt sociala centra, något som förmodligen fanns kvar efteråt (Hyenstrands 1989:13). Även Gutesagans och Gutelagens omnämnande av trälar menar Hyenstrands är en indikation på att ett egalitärt samhälle inte fanns på Gotland (Hyenstrands 1989:134). Detta kan dock snarare avspegla tiden innan medeltid. Hyenstrands trodde att en svensk administration fanns på Gotland, något som etablerades senast under 1100-talet. Samtidigt finns det möjligheter att Gotland varit intresseområden för andra makter som Danmark eller Ryssland, vilket även kan ha påverkat Gotlands utveckling (Hyenstrands 1989:51). Detta bör dock ha skett innan 1120 eftersom Gotland samma år nämns i Florensdokumentet som en del av den svenska statsfederationen (Hyenstrands 1989:17). Hyenstrands ansåg att en viss stratifiering av samhället kunde ses genom att stenstugu gårdarna vid 1100-talets mitt hade en överordnad funktion, något som dock snabbt upphörde (Hyenstrands 1989:134). Detta anses av några som ett försök att göra en territoriell administration likt den funktion som Husaby har i Svealand (Siltberg 1993:62). Flera anser att detta inte blir tillämpligt på Gotland och att Stockholmsarkeologerna endast grundar sig på hypotetiska utgångspunkter som inte alltför sällan saknar grund bland källmaterialet (Siltberg 1993:63ff). Hursomhelst kan flera av Stockholmsarkeologerna föras in i diskussionen som en sorts hypotetisk utgångspunkt för att på så sett ge en större bredd.

Gustaf Svedjemo vid Uppsala Universitet Campus Gotland har i sin avhandling ”*Landscape Dynamics*” intresserat sig för frågan gällande hur det gotländska samhället var uppbyggt. Svedjemo argumenterar för att Gotland var egalitärt i den bemärkelsen att det inte fanns en styrande klass som på något sätt utmärkte sig ifrån den övriga befolkningen (Svedjemo 2014:189). Det finns dock flera svårigheter att på ett korrekt sätt beskriva hur det gotländska samhället var och hur ”demokratiskt” det var i förhållande till hur makten föll på till exempel domare eftersom olika tolkningar har gett olika resultat på hur det gotländska samhället kan ha fungerat (Svedjemo 2014:191). Diskussionen huruvida det gotländska samhället fungerade på en juridiskt eller politisk nivå kommer inte diskuteras ytterligare här, däremot är det viktigt att känna till att olika sätt att tolka de texter som finns ger olika resultat beroende på hur källorna tolkas. Det viktiga här är dock frågan om hur egalitärt Gotland verkligen var, eftersom forskares olika syn på det gotländska samhället ger olika förutsättningar för tolkningen av kastalerna. Det gotländska samhället kan till viss del anses vara hierarkiskt men mestadels när det gäller

välstånd, status och inflytande (Svedjemo 2014:189). Den socioekonomiska stratifieringen på Gotland berodde inte som i Sverige och övriga Europa på markägande utan snarare på kontroll av handel (Svedjemo 2014:196). I denna punkt finns även frågan om storgårdars existens eller ickeexistens på Gotland, något som delvis påverkar synen som finns på hur det gotländska samhället var uppbyggt.

2.2.4 Storgårdar och byar

Enligt Hugo Yrwing skulle gotlänningarna i första hand vara bofasta i inlandet som då liksom nu har varit bördiga jordbruksland (Yrwing 1978:17) något som är intressant i diskussionen om kastaler eftersom flertalet av dessa finns i kustsocknar. Detta har enligt Hyenstrand tolkats som att det under 1100-talet sker en politisk förändring där makten förflyttas ut mot kusterna. Det är något som blir tydligt i skattfynden som under 1100-talet förskjuts mot kusterna (Hyenstrand 1989:27). Eventuellt beror detta på att en förändring i handelns struktur och att det vid kusterna finns en koppling till en eventuell köpmannaklass (Hyenstrand 1989:27).

Frågan huruvida det har funnits byar eller ej har även den pågått under mycket lång tid och är fortfarande pågående diskussion om. Enligt Yrwing har byar med byorganisation inte funnits, med undantag för en kort period under tidig medeltid. Istället är uppfattningen den, så långt det gått att konstatera, att befolkningen på Gotland bott på enstaka liggande gårdar (Yrwing 1978:169). Samtidigt ska här tilläggas att definition på gårdar kan vara väldigt olika och även ha en regional skillnad. Yrwing påpekar att det till exempel finns skillnad mellan den gotländska gården och den fastlandssvenska i många hänseenden. Bland annat säger Yrwing att en gotländska definitionen gård snarare motsvarar vad det som på fastlandet skulle definiera som by. Detta avser inte storleken utan den språkliga definitionen (Yrwing 1978:169). En sidonotering till denna diskussion kan vara den varierande definition på vad en gård eller by kan vara. Detta blir också aktuellt i forskningen av kastaler eftersom närheten till en storgård eller by ger olika indikationer på vem som var upphovsmannen bakom kastalerna.

Svedjemo diskuterar i sin avhandling *Landscape Dynamics* denna punkt med storgårdar och byar. Svedjemo utvecklar vidare att begreppet by har ändrat sin definition under historiens lopp. By definieras ofta i de medeltida landskapslagarna som en självständig bosättning. Ibland hänvisas det även till endast en gård vilket även kan synas i vissa runstenar. Dessutom kan en storlek på en by variera. På Gotland var till exempel en by väldigt liten medan det i andra delar av Sverige som Skåne, Västergötland och Dalarna fanns betydligt större byar. Vissa av dem så stora att de innehöll mellan 40-50 gårdar. (Svedjemo 2014:18). Problematiken gällande byar är att forskningen som bedrevs under 1960 – 1970 talet inte lämnade någon fast definition av byar. Den gällande debatten kom snarare att behandla regleringen av byar istället för hur de etablerades. Dessutom är den data som behandlades då troligtvis felaktig eftersom flera utgrävningar efter denna forskning pekar mot nya resultat (Svedjemo 2014:18).

Svedjemo menar att Gotland har haft byar och att de har spelat en stor roll i den sociala tryggheten hos befolkningen. Byarna var grundläggande för samarbete, umgänge och släktskapen (Svedjemo 2014:206). Många, däribland Yrwing, menar att avsaknaden av byar med byorganisation gjort att gotlänningarna bodde på enstaka liggande gårdar med eventuellt undantag för tidig medeltid (Yrwing 1978:169). Somliga forskare, bland annat professor emeritus Anders Andréén vid Stockholms universitet menar att avsaknaden av byar är förklaringen till att socknarna på Gotland spelade en stor roll och bland annat hade en rättslig roll (Andréén 2010:41). Andra forskare säger att socknarnas unika ställning snarare beror på en frånvarande kungamakt samt avsaknad av jordägande folk och kyrka som ägde jord gjorde att socknarna hade större betydelse (Svedjemo 2014:206).

Trots detta menar flera att det fanns storgårdar på Gotland. Andréén har argumenterat för storgårdars existens på Gotland men samtidigt frånsagt att dessa inte på något sätt ska förknippas med de storgårdar som vid samma tid fanns i andra delar av Sverige, utan ska sättas i ett gotländskt perspektiv. Storgårdarna på Gotland har i den tidigare perioden från slutet av 1000 talet till 1100 – talets slut troligtvis uppfört kyrkor i trä som en gårdskyrka. Andréén stödjer sin hypotes genom att påpeka att det i äldre förkristna gravfält finns personer med gravgåvor

av kristna inslag. Detta måste då enligt Andrén peka på att uppförandet av träkyrkor inte kan ses som något kollektivt initiativ utan som ett enskilt (Andrén 2010:39). I den andra perioden av kyrkobyggnationer mellan 1130-1225 (Andrén 2010:39) som karaktäriseras av att kyrkorna byggdes i sten betydde det att materialet var betydligt dyrare. Under denna period hade storgårdarna inte kraft nog att på egen hand uppföra en romansk kyrka utan förhandlingar med andra närliggande gårdar var avgörande för kyrkobyggnationen på Gotland (Andrén 2010:42). Spår av sådan storgård finns till exempel ofta i sockennamnen som i många fall kan kopplas till en storgård. När sockenbildningen vid ett senare tillfälle innebar att socknen fick samma namn som storgården genomgick storgården då ett namnbyte. Andrén föreslår att detta kan ha skett på fem olika sätt:

1: att socknen markerar ett kollektiv istället för den enskilda gården, vilket kan kopplas till sockennamn som slutar på -bo, till exempel gården Barlingi - Barlingbo samt gården Fardlinge - Follingbo. Denna typ av sockennamn är tidigast belagd från 1296 med Grötlingbo.

2: En annan åtgärd var att namnen på storgårdarna fick tillägget - gård för att skilja på socken och gård. I detta fall kan exempel Hallegård i Halla, Endregård i Endre samt Sandegården i Sanda tas i exempel. I detta fall kan distinktionen ses i gravstenar under 1200 – 1300 -tal.

3: Storgårdens namn ändrades till kyrkbyn eller kyrkoby för att skilja på gård och sockennamnet, Detta finns skriftligt belagt när det finns dubbla benämningar på samma person som i ett dokument från 1400-talet nedtecknar som Olof Etelhem men vars sigill nämner Olof Kyrkeby.

4: Storgården omvandlades till en prästgård. Eventuellt blir någon familjemedlem inom storgården präst i den nya socken. Etableringen av prästgårdar är något som sker under 1200-1300 tal.

5: Den tidigare storgården har splittrats i olika parter vilket ledde till att nya namn tillföll på de nya parterna. Detta förklarar troligen varför flera kända gårdsnamn är belagda i medeltida gravstenar och inskrifter i en tid då sockennamn inte existerade. Socknar där detta kan vara aktuellt i gäller Alskog, Anga, Garda, Ekeby och Sundre. (Andrén 2010:35ff).

I många av fallen mellan storgårdar menar Andrén att det finns en tydlig rumslig kontext mellan de namngivande storgårdarna och kyrkan, något som Andrén menar är en indikation för att kyrkan skulle vara uppförd som en del av storgården. Även kastalen bör räknas in i detta och som exempel kan gården Kräklinge i Kräklingbo nämnas (Andrén 2010:36).

Denna hypotes blir något som även ifrågasätter tanken om en egalitär bonderepublik, som Gotland ofta förmedlas som. Argument för detta finns bland annat i Gutalagens nämning av trälar och att de medeltida stenhus som finns på den gotländska landsbygden är indikationer enligt Andrén på att Gotland haft ett hierarkiskt samhälle under medeltiden (Andrén 2011b:234). Dessa storgårdar ska enligt Andrén då vara knuten till de köpmän som åkte på internationella resor kring Östersjön. Andrén föreslår att storgårdarna även bör vara kopplade till initiativet att denna handel startades (Andrén 2010:42). Eventuellt kan dessa köpmän även vara kopplade till de som för första början även tog kristendomen till sig, något som Hyenstrand beskrev som en "köpmannaelit". Denna initiala missionsverksamhet kan ha skett från olika håll men ägde förmodligen rum under 1000 -talet och skedde på ett ganska improviserat sätt. Eventuellt skedde en sådan missionering både från danskt och ryskt håll. Enligt Gutesagan förs kristendomen in genom en kristnad köpmannaklass, något som kan tolkas som eventuella

stormän inom det gotländska samhället. Eventuellt sker denna missionsverksamhet kring denna ekonomiska och sociala överklass (Hyenstrand 1989:133).

Denna aristokrati har lämnat flera spår som än idag är tydliga. I södra Skandinavien finns det bland annat flera rester av aristokratiska element men på Gotland finns dessa endast i Follingbo som har ett bevarat galleri, Hablingbo med ett extra fönster, Halla med en eventuellt markerad tornvåning och Hejnum med en högt sittande dörr i tornet (Andrén 2010:39 & anf litteratur). Andrén har även i denna kontext tolkat kastalerna som en ytterligare del bland de aristokratiska elementen. Det kan noteras att det i alla de fall där det finns kastaler, med undantag för kastalen i Fröjel, så saknas det ett romanskt västtorn. Detta skulle i så fall innebära att kastaler i princip har ersatt kyrktornen (Andrén 2010:39f).

Synpunkterna mot detta synsätt om gotländska storgårdar har mött kritik från flera forskare. Historiken Tryggve Siltberg menar att även om kunskapen om likheten mellan vissa gårdar och sockennamn är intressant saknas tydliga bevis för att storgårdar har existerat på Gotland. Siltberg påpekar bland annat att flertalet av kyrkorna ligger, geografiskt sett, väldigt centralt i socknen. Detta menar Siltberg pekar på att inga stormän har påverkat placeringen av kyrkan till sin fördel. Kyrkan har snarare placerats centralt för hela bygdens bästa (Siltberg 2011:127). Anledningen till att det då finns gårdar med liknande namn som socknen menar Siltberg är ett resultat av att kyrkan tog sitt namn efter den närmaste gården, vilket bör vara ett naturligt sätt att ge socknarna sitt namn (Siltberg 2011:128). En ytterligare hypotes kan vara att kyrkans namn påverkas av den gård som har donerat mest i uppförandet av kyrkan (Siltberg 2011:129). Begravningar i gravfälten under kristen tid förklarar Siltberg som att det beror på att hela Gotland inte kristnades vid samma tillfälle utan att detta kan ha varit en lång process. Detta skulle kunna leda till att Gotland vid några tillfällen beboddes av såväl kristna som de med hednisk religion (Siltberg 2011:130).

Svedjemo menar att fastän han inte håller med Andrén i hans tes om storgårdar betyder det inte att han nödvändigtvis har fel om vem som uppförde kyrkorna (Svedjemo 2014:195). Andrén argumenterar för att storgårdar har funnits på Gotland genom att hänvisa till de många stenhus som finns i Stora Hästnäs utanför Visby och på gården Kattlunds i Grötlingbo, för att nämna några få (Andrén 2011a:234). Dessutom är det inte sannolikt, enligt Svedjemo, att det var ett landägande som avgjorde byggnationerna av stenhusen (Svedjemo 2014:195). Uppförande av stenhusen tyder däremot på att det fanns skillnader mellan gotlänningars rikedom och status (Svedjemo 2014: 189) men det tyder inte på att det fanns några storgårdar på Gotland (Svedjemo 2014:195). Linda Qviström har i sin kandidatuppsats från 1995 tagit upp diskussionen om de gotländska stenhusen. I flertalet av dessa är kunskapen om ägarna osäkert eftersom inga skrivna källor om ägarna finns kvar. I de fall där information om ägarna finns är flera av dem domare. Dessa källor träder fram kring 1300 och 1400- talet. Från en gravsten i Stenkyrka finns det omnämnt en Licinatius från Stenstugu. Eventuellt är det samma person som senare nämns i Atlenburgfördraget med Henrik Lejonet 1165 (Hyenstrand 1989:57). Om så är fallet eller ej är okänt men placeringen av gravstenen i kyrkan visar att det var en betydelsefull person. Qviström har noterat att flera av dessa innehavare av stenhusen är personer av hög rang, men påpekar samtidigt att det kanske är på grund av deras rang som de nämns i texterna. Samtidigt så är ägarna hos majoriteten av stenhusen okända vilket hindrar vetenskapen om vem som bebodde dessa (Qviström 1995: 36).

2.2.5 Handeln

Handeln är något som under lång tid har karaktäriserat Gotland och varit ett viktigt inslag i den gotländska ekonomin åtminstone sedan vikingatid (Yrwing 1978:103). Vissa forskare menar att det var en köpmannaklass detta gällde (Hyenstrand 1989:27). De flesta verkar dock mena att detta mer gäller bönder eller farmannahandel (Yrwing 1978:103). Denna farmanshandel nådde en storhetstid kring år 1000 och fortsatte in i 1200-talet då Gotland blev ett interbaltiskt handelscentrum. Redan under 1000 – talet fanns etablerade kontakter med Mälardalen (Birka), Novgorod, Slesvig (Hedeby), Öst- och Sydbaltikum samt området kring Finska viken. Under 1100-talet försvann vissa handelsplatser och ersattes av andra men

kontakter med handelsplatser i samma område fortsatte under lång tid in på medeltiden (Yrwing 1978:107). Många av dessa förändringar berodde till viss del på att tyska köpmän ökade sin närvaro kring Östersjön. Detta syns inte minst i Visby där tyskarna så tidigt som under 1190-talet hade ett kapell vid Mariakyrkan, nuvarande domkyrkan (Yrwing 1978:115). Denna gotländska farmannahandel som i många fall karakteriserade Gotland försvagades successivt under 1200-talet och kontrollen över östersjöhandeln föll med tiden på det tyska stadssamhället i Visby. I många anseenden kan man säga att det största nederlaget för de gotländska handelsbönderna blev efter inbördeskriget år 1288. Därefter tillföll handeln mer eller mindre de borgare som bodde i Visby (Yrwing 1978:119).

Gotlänningarnas handelsvaror har varit av olika storlek och omfång. Det ska betonas att Gotland hade en viktig länk i transitohandeln mellan öst och väst, vilket såklart stärkte öns status. Liknande varor som fanns under historisk tid och som även nu kännetecknar Gotland fanns även under denna period. Fåraveln har svarat för en sort av inhemsk produktion och behov men även för att producera vadmal som senare gått till försäljning. Den gotländska vadmalen nämns i ett dokument av Henrik av Lettland, från 1190-talet, som i sig hade frågat vad vadmalen och salt hade kostat på Gotland. Detta tyder inte bara på att en försäljning av vadmal skedde utan att den förmodligen även höll god kvalitet. I ett mycket senare dokument från Olaus Magnus kring 1500-talet talas om att gotländsk ull skattades i Rom, något som även talar om att den höll god kvalitet. Vi får även anta att flera produkter medfördes från denna fåravel, däribland smör, skinn och hudar (Yrwing 1978:100).

Kalkstenar var som tidigare nämnt även en handelsvara som gotlänningarna hanterade. När denna stenhuggarteknik introducerades till gotlänningarna är svårt att uppskatta. Dokument från uppförande av borgen Yxkull i nuvarande Lettland på 1190-talet ger en viss uppfattning om att det åtminstone då var en välutvecklad expertis. I uppförande av borgen lånades det nämligen in murare från Gotland (Yrwing 1978:123). Det finns även en del andra lämningar kring Östersjön som stödjer denna uppfattning. Dessa gäller i synnerhet dopfuntar som återfinns runtom hela Östersjöområdet. Utskeppningen av dessa har i huvudsak gällt från lanthamnarna. Det är dock osäkert när denna utskeppning av kalk påbörjades, de flesta dopfuntar verkar dock härröra från 1200-talet även om vissa kan ha anor från 1100-talet (Yrwing 1978:101). Från Gotland skeppades även sandsten och denna export gällde i huvudsak från området kring dagens Burgsvik (Yrwing 1978:102).

En ytterligare gotländsk export var vapen i form av svärd och spjutspetsar. Denna export verkar i huvudsak ha riktat sig åt Baltikum. Under äldre medeltid syns även en omfattande smidesverksamhet omkring på ön (Yrwing 1978:101). Denna export har antagligen sitt ursprung redan under 1000 – talet och fortsatte åtminstone till 1200 – talet. Ett påvedokument från 1229 skriver att köpmän från den gotländska landsbygden förser ingrer, kareler och andra hedniska folk kring Finska viken med vapen, hästar, skepp samt livsmedel. Eftersom dessa hedningar utgjorde ett hot mot finska kristna låter påven meddela att en sådan tillförsel från Gotland bör stoppas (Yrwing 1978:129). Det är dock inte omöjligt att en sådan export till finska viken även går betydligt längre bak i tiden.

Handeln spelar stor roll eftersom det är via den som många av de kulturella influenserna anses komma ifrån. Via förståelsen av handeln och var transitohandeln gavs ges en förståelse av hur idéer spreds. Hugo Frölén ansåg till exempel att de gotländska kastalerna blivit uppförda genom handelskontakt med de brittiska öarna (Frölén 1911:29). Yrwing säger däremot att de gotländska köpmännens kontakt med väst var att de åkte till Slesvig, som var knutpunkten för den västeuropeiska handeln. Enligt Slesvigrätten var Gotland det främsta målet för de handelsfartyg som lämnade Slesvig (Yrwing 1978:117). Gotländska köpmän nämns däremot i urkundsmaterialet från 1200-talets England. Under 1300 – talet nämns även gotländska handelsfarare i skriftliga källor från London. Det verkar som samma handelsmän som figurerar i England även besöker Norge. Hur tidigt kontakterna med England är inte fastställt, men handeln med Norge är som tidigast belagd från 1191 då danska pilgrimer berättat att gotländska skepp befann sig i Bergens hamn (Yrwing 1978:139).

2.2.6 Korståg

Det råder delade meningar kring hur gotlänningarnas relation till Sveariket såg ut. Somliga menar att en relation till Sveariket var lös och att gotlänningarna nästintill var fria, andra forskare anser att relationen var lite fastare än så. Det som dock är säkert är att Gotland hade en tributskyldighet till sveakungen. Tributen gällde att vid behov sätta segel med sveakungen och hans korståg. Denna tribut skulle ha trätt i kraft kring slutet av 1100-talet. Denna tribut ska dock inte ha påverkat öns status som oberoende bonderepublik, däremot betydde både korstågsledningen samt inträdandet till Linköpings stift att banden till den svenska kungamakten knöts hårdare (Yrwing 1978:21). Gotlänningarna var till exempel delaktiga i grundandet av Lettland då de bland annat hjälpte till att uppföra borgen Yxkull på 1190 – talet. Innan detta, någon gång strax innan 1180 då munken Meinhardt kristnade Lettland, fanns en nordisk koalition på Gotland, redo att bidra med en korsfararhär om Meinhardt vid nödfall skulle behöva det (Yrwing 1978:123).

Förutom tributen som fanns till sveakungen hade Gotland ingen direkt anknytning till stridigheter under korstågen. Ett fåtal gånger går det dock att se att gotlänningar har stridit i Baltikum. Dokument från Henrik av Lettland nämner att ett korståg genomförts 1195 av en jarl från Sverige, tyskar och gutar. Det är osäkert om gutarna i detta fall stred under eget flagg eller stred under Sveriges (Siltberg 2017:109). Från 1199 nämns det även att det värvats 500 man från Gotland, däremot nämner inte källan vilken nationalitet de tillhörde och det är därför osäkert om det rör sig om gotlänningar eller personer som endast vistats på Gotland (Siltberg 2017:111). Genom korstågstiden går det annars att beskriva Gotland som en genomfarnation där många stopp mellan och från Baltikum ägde rum (Siltberg 2017:104). Detta gör sig också tydligt då det under denna tid bland annat fanns påvliga legat på Gotland. Exakt vilken sorts makt eller inrättning de har haft på Gotland är inte känt. Historiken Tryggve Siltberg föreslår att eftersom påvliga legaternas makt var att inrätta biskopsdömen så bör det utgå ifrån att deras makt inte avsågs att utföras på Gotland som vid denna tid redan var kristnat (Siltberg 2017:160). En ytterligare aspekt är att den tyska svärdsriddarorden som i allra högsta grad var delaktiga i korstågen i Baltikum, hade magasin på Gotland. Var på Gotland eller vilket typ av magasin som avser är dessvärre inte känt.

Hur lojala gotlänningarna var i korstågens syfte och ideologi är svårt att avgöra. Flera litterära källor tyder på att de kanske inte alltid var det. Det nämns till exempel kring 1203 att Visby hade låtit en estnisk piratflotta segla förbi utanför staden utan att några åtgärder togs. Henrik av Lejonet betonar även gotlänningarnas ligkiltighet och ovilja mot missionsarbetet i Baltikum. Henrik av Lejonet hade bland annat själv, på sin resa från Riga till Gotland, sett hur pirater från Ösel seglat hem efter sitt plundringståg i Sverige. Väl framme i Visby predikades ett korståg mot Ösel borna. Det var endast tyskarna som hade svarat på kallelsen medan gotlänningarna vägrat. I omnämmandet av tyskar kan det även mena att det var Visbys tyska befolkning som avses eftersom de senare fick ett skyddsbrev från påven (Yrwing 1978:124).

Ytterligare två stridigheter på Gotland finns nedtecknade av Henrik av Lettland, varav en beskriver strid runt 1210 mellan pilgrimer och kurer vid "Sunde" på Gotland. Siltberg tolkar detta som Fårösund även om tankarna kan även föras till Sundre. Ett par år senare skriver Henrik även att frisiska korsfarare av en slump mötte kurer. Friserna besegrade kurer och tar med sig deras fyra skepp och får till Riga (Siltberg 2017:115). Siltberg tolkar det som att kurer har fått tillgång på fåren på Gotland, men inte, som den initiala tolkningen kanske är, förvärvade via plundring. Tvärtom bör detta visa att gotlänningarna har haft handelskontakter med kurer. Siltberg grundar detta på att friserna inte, som ansenligt görs, lämna tillbaka fåren till gotlänningarna. Om kurererna däremot fått fåren genom en fredlig handelskontakt bör friserna sett fåren som ett rättmätigt byte (Siltberg 2017:116). En indikation på detta är att den påvliga legaten Balduins avtal med kurererna 1230 då kurererna bad om att få gotländska landsbygdens rättsregler angående avgifter om prelater och biskop. Detta visar att kurererna var väl förstådda med det gotländska samhället, något som tyder på handelskontakt (Siltberg 2017:179). Ett dokument från påven daterat 1269 berättar även att handel utförs av kristna gotlänningar med hedningar kring finska viken (Yrwing 1978:129).

De fredliga kontakterna få dock ses som ett mindre undantag i ett östersjöområde som under denna period präglades av sjörövare från flera olika folkslag, som kurer, karelare, vender men även danskar, tyskar och av norrmän. Kring 1170 fanns en plundringsbas på Öland, något som säkerligen bör ha påverkat den gotländska farmannahandeln men även inskränkt säkerheten hos gotlänningarna (Harrison 2020:132). En ytterligare notering är att ester i sina plundringståg även tillfångatog människor som sedan blev en del av slavhandeln, som var omfattande under denna period (Harrison 2020:133).

3.0 De gotländska kastalerna

Denna uppsats går endast igenom de kastaler som i redan har nämnts i något forskningssammanhang. Eftersom uppsatsens mål inte är att definiera en kastal eller ifrågasätta de kastaler som har blivit identifierade har alla inkluderats. Däremot har uppsatsens kastaler delats in i tre olika grupper, Bekräftade kastaler, Eventuella kastaler och Osäkrade kastaler.

De befintliga är indelade i form som runda eller fyrkantiga kastaler. De befintliga kastalerna bygger på de kastaler som Nils Tidmark gick igenom i sin bok från 1931 ”Kastalerna på gotländska kusten”. Undantaget för detta är Kräklingbo som inte nämns av Tidmark. Anledningen är att Kräklingbo kastal både är dokumenterad och jämförd med kastalen i Gammelgarn.

De eventuella kastalerna är de kastaler som endast har nämnts en eller ett fåtal gånger i forskningssammanhang. Majoriteten av dessa innehåller endast några murverk och blir därför svårdefinierade. Eftersom dessa lämningar är svåra att kontextualisera blir det också svårare att säga helt säkert om det är kastaler.

De osäkra kastalerna nämns endast i Göran Svenssons C-uppsats från 1994. Dessa avser en kastal i Fide och Hellvi kyrktorn samt även en kastal från Puttersjaus i Alva och en kastal som hittas i gamla residenset i Visby men som upptäcktes så långt in i uppsatsarbetet att någon genomgående analys inte kunde göras. Eftersom dessa teser inte nämns eller är mer ingående än varför de kan vara kastaler nämns de som spekulerade kastaler.

3.1 Bekräftade Kastaler

På Gotland finns det i dagsläget nio bekräftade kastaler. Dessa kan delas in i två olika kategorier, de runda och de fyrkantiga. Varför de ser olika ut är inte klargjort men det har diskuterats om det beror på strategiska eller kronologiska aspekter.

3.1.1 Fyrkantiga kastaler

3.1.1.1 Fröjel

Fröjel kastal ligger 76 meter norr om kyrkan med en utsikt över gamla Fröjel hamn. Kastalens position i landskapet är intressant av två skäl. För det första ligger den 1,5 mil söder om Västergarn och ligger i den zon som traditionellt beskrivs som den ”södra” eller ”runda” kastalgruppen. Eftersom kastalen tillhör den ”fyrkantiga” eller ”Norra gruppen” så är kastalens läge särskilt intressant. Det andra anmärkningsvärda är att kastalen ligger på det så kallade Fröjelberget med en höjd på 26,76 meter över havet. Havet ligger idag cirka en kilometer från kastalen och är synligt från kastalen. Eftersom landhöjningen ägt rum låg kastalen något närmare hamnen när den byggdes. Från kastalen finns flera landmärken synliga, som karlsöarna åt sydväst, Klintehamn och Utholmen vid Västergarn åt norr, samt Djupviks fiskeläger åt syd (Tidmark 1931: 21). I samband med Göran Svenssons kandidatuppsats gjorde densamme även en fosfatkartering av området kring Fröjel kastal. Karteringen visar förhöjda värden kring kastalen med undantag för området söder om denna (Svensson 1994: 23). Strax

nedanför kastalhöjden har även spår efter en begravningsplats och spår efter en handelshamn framkommit. Handelsverksamheten i Fröjel bedöms varit aktiv från 600 – 1185 e.kr (Carlsson 2008:131)

Kastalen finns beskriven av både Hilfeling och Brunius. Hilfeling tycktes urskilja att denna kastal, likt den i Sundre, haft ingången vid ett högre våningsplan (Gislestam 1994:191). Det är osäkert om Hilfeling hänvisade till den rundbågiga öppning som vetter mot kyrkan eller ej. Tidmark tolkar denna öppning som ett fönster och att ingången troligtvis var belägen i det numera raserade väggpartiet som vetter mot hamnsidan åt väster (Tidmark 1931:22). Enligt uppgifter har kastalen under 1860-talet använts som stenbrott för att bygga kyrkogårdsmuren (Tidmark 1931:22). Kastalen har varit åtminstone fyra våningar hög (Brunius 1865:281) (Tidmark 1931:22-23). Fröjel kastal visar även på flera byggnadsteknologiska detaljer som inte finns i andra kastaler. Murverket här är betydligt smalare än hos övriga kastaler, vilket skulle kunna vara ett resultat av bristande tillgång på stora stenar. Hörnstenarna i konstruktionen är däremot stora och består av kalksten (Tidmark 1931:22). Anmärkningsvärt är även att hörnstenarna är huggna medan övrigt byggnadsmaterial i kastalen är tuktat. På andra våningen finns ett murverk bestående av resta kalkstensflisor i lutande ställning. Detta är något som inte finns i någon av de övriga kastalerna (Tidmark 1931:23). Den sista anmärkningsvärda byggnadsteknologiska detaljen från Fröjel kastal är att inga hålrum efter golvbjälkarna finns. Istället har väggarna en indragning där de olika våningarna konstruerats (se Figur 2 t.v). Denna typ av teknik återfinns annars endast vid Gothems kastal (Tidmark 1931:23). Eftersom både Gothem och Fröjel via både sin murtjocklek och storlek tillhör de minsta kastalerna på Gotland möjliggör det jämförelser med varandra.



Figur 2: Till vänster: murinskränningar som visar olika våningar sedd från norr
Höger upp: Fröjel kastal sedd från väst
Höger ner: Nuvarande utsikt från Fröjel kastal

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.1.1.2 Gammelgarn

Gammelgarn kastal ligger nio meter söder om kyrkan. Den är kvadratisk och har måtten 10 x 9 meter. Kastalen ligger nu i ett slättlandskap och har med sin höjd på 13 meter en utsikt över havet åt sydost och nordost. Närmsta vik är Sandviken tre kilometer bort som eventuellt är det gamla hamnläget (Tidmark 1931:25). Från kastalen går det även att se bort till Katthammarsvik som är beläget 4,5 kilometer från kastalen (Tidmark 1931:25). Kastalen är byggd i tuktad kalksten och är idag restaurerad så den är intakt. När Tidmark besökte kastalen var taket öppet och Tidmark tyckte sig se rester av ett gammalt bröstvärn. Tidmark bedömde att kastalen i ursprungligt skick skulle kunna ha varit upp till 15 meter hög (Tidmark 1931:25). Kastalen har även flertalet skottgluggar men även flera kik- och ljusgluggar för att ge skyttarna optimal rörelsefrihet (Tidmark 1931:25). Längs med den södra väggen i kastalens tredje våning finns det även rester efter en latrin (Tidmark 1931:25). Kastalen visar liknande drag med Kruttornet vad gäller murverk och storlek (Tidmark 1931:25). I Gammelgarn finns det även på ett våningsplan en nisch bredvid skottgluggen, något som eventuellt skulle kunna vara förvaringsplats för pilar. De är dock oklart för vilket våningsplan detta gäller (Tidmark 1931:26). På femte våningen finns det ett litet rum där en trappa leder upp till den sjätte våningen. I detta rum finns endast ett fönster som vetter mot Sandviken, något som Tidmark menar är en tydlig indikation på kastalens koppling till kusten (Tidmark 1931:27). Beskrivningar av kastalen finns redan från Helfeling 1800 och Brunius 1865. Helfeling tolkade kastalen som att den skulle fungera som ett skydd till församlingen i krigstider (Gislestam 1994:111). En mer ingående beskrivning finns hos Brunius från 1865. Brunius trodde att kastalen var betydligt äldre än själva kyrkan (Brunius 1865:50). Göran Svensson gjorde en kartering av platsen i samband med sin kandidatuppsats och resultatet visade att det fanns förhöjda fosfatvärden i den närliggande kastalåkern (Svensson 1994: 23).



*Figur 3:*Gammelgarn kastal med en sentida kyrkomur

3.1.1.3 Gothem

Gothem kastal ligger tolv meter väster om kyrkan. Kastalen är i kvadratisk form och är 9x9 meter. Ruinen är cirka 13 meter hög men dess västra vägg är nästan helt förstörd, vilket hände någon gång på 1800-talet. (Säve bild). Den var dokumenterad men inte beskriven av Hilffeling. En tydlig beskrivning finns av C G Brunius från 1865. Hans tolkning var att kastalen hörde samman med en tidigare träkyrka. Anledningen till teorin att en tidigare träkyrka stått på platsen är att det nuvarande kyrktornet mycket väl skulle fungera som försvarstorn (Brunius 1865:247). Kastalen kan möjligtvis ha haft utsikt mot havet åt norr (Tidmark 1931:28). Idag finns endast den östra väggen kvar av kastalen på grund av ett ras 1867. Kastalen finns dock avbildad av PA Säve (se omslagsbild) och väl dokumenterad av C G Brunius som besökte kastalen 1865.



Figur 4: Gothem kastal sedd från väst (till väst)

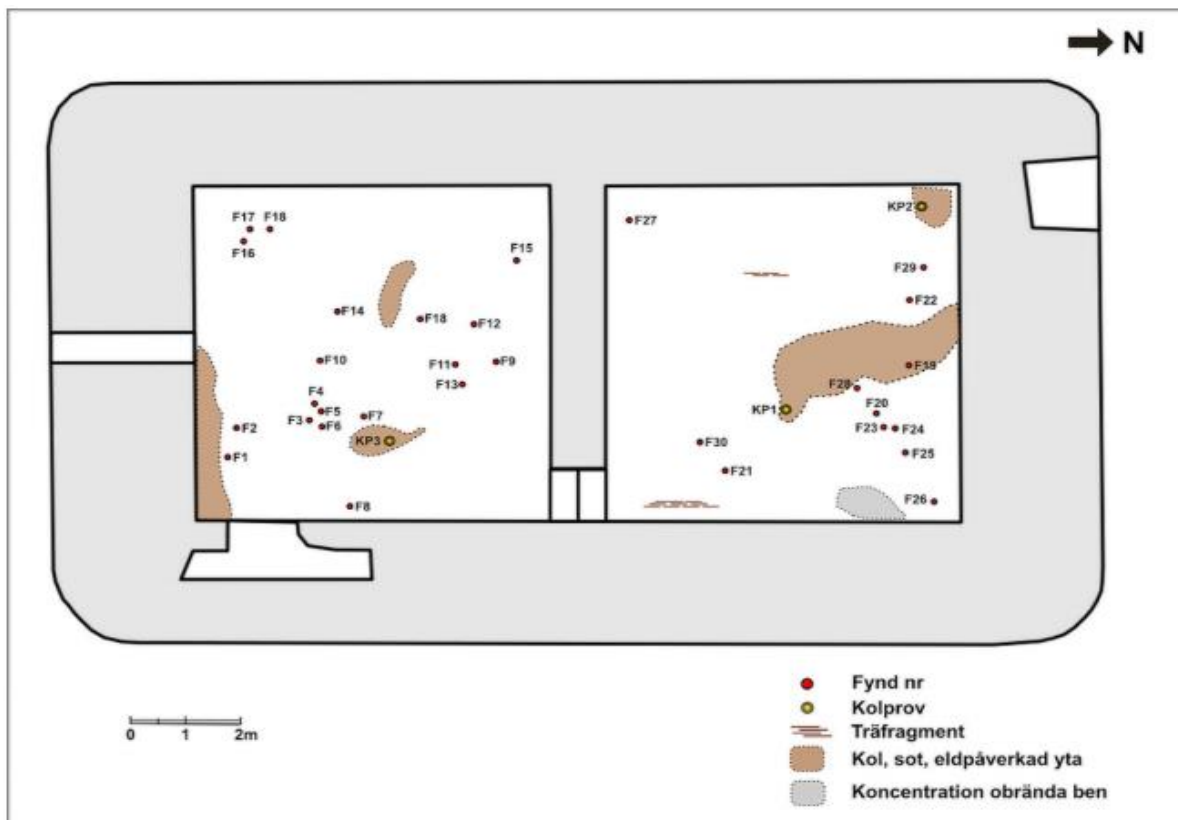
Gothem kastal sedd från öster (till höger)

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.1.1.4 Hamra

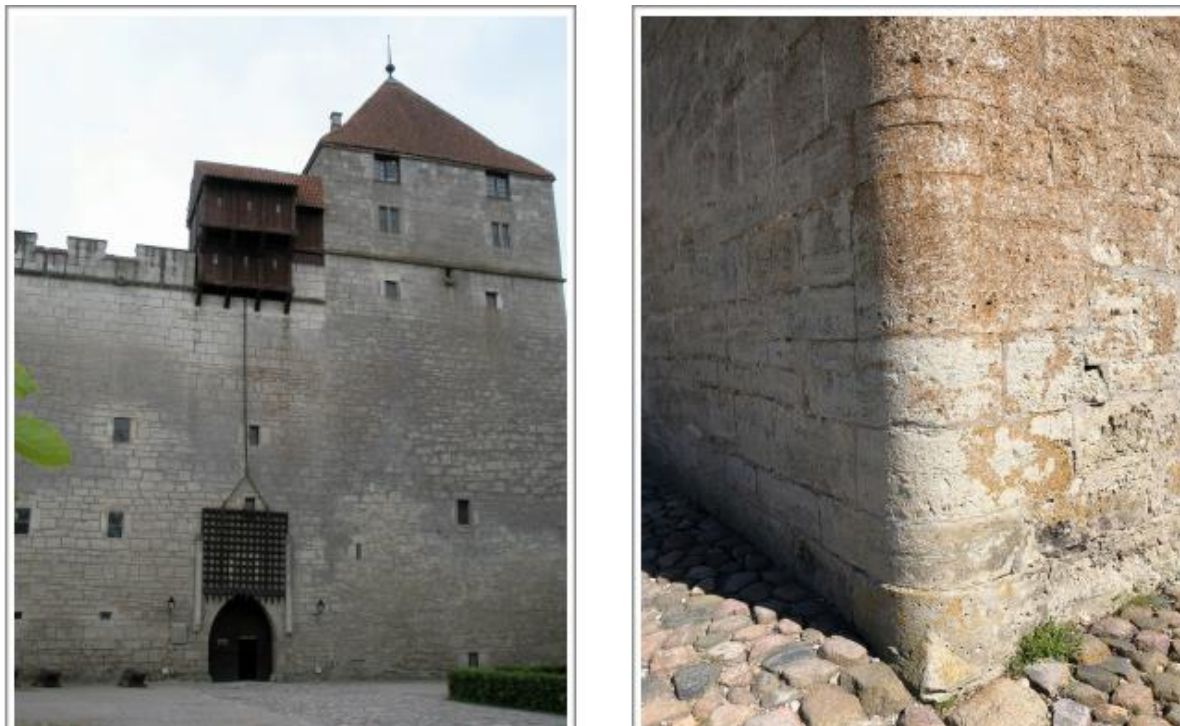
Hamra kastal ligger 200 meter ifrån kyrkan. Traditionellt sätt uppfattades Hamra som rund trots det att den redan av Hilfeeling hade uppmärksammat som en fyrsidig kastal med två källare (Gislestem 1994:159). Lämningen är 22 meter i diameter och cirka 2,2 meter hög. Kastalens enskilda diameter är svår att fastställa då allt inte är fullt tydligt. Tidmark bedömer dock att tjockleken på kastalen bör vara runt två meter. 2,5 kilometer nordost om kastalen ligger Stockvikshamn och 2,5 kilometer söderut ligger Våndburgsviken, båda platserna tolkas som eventuella hamnplatser enligt Tidmark (Tidmark 1931:11).

Hamra kastal undersöktes 2016-2017 och är den andra kastalen som är utgrävd (den första är Västergarn under 1860-tal). Fynden i kastalen är svårtolkade eftersom de härrör från två olika tidsrum. Det finns både inslag av vikingatid i djurhuvudformade spännen, bältessölja och en bergkristall medan det samtidigt återfanns föremål med en stark koppling till medeltiden såsom sporre, armborstpil samt radbandspärlor. Sammanfattningsvis tolkas fynden snarare ha haft en statusprägel än att ha varit vardagsföremål (Hoffman 2019:11). Flertalet djurben hittades vilket är blandat från får/get, nötkreatur och svin. Det verkar vara en jämn fördelning mellan köttrikt och köttfattigt material med undantag för får/get där de köttrika delarna är i majoritet (Hoffman 2019:25). En trästock sparades även med förhoppningen att göra en dendrokronologisk analys på. Dessvärre var detta inte möjligt eftersom den var skadad av svampangrepp (Hoffman 2018:10).



Figur 5 Planritningen visar var respektive fynd hittades, var kolprov (KP1-3) togs samt förekomster av koncentrationer av kol samt obrända ben (Från Hoffman 2019:7).

Vid utgrävningen konstaterades det även att kastalen inte är av rund typ som man tidigare trott. Istället är kastalen fyrkantig med åtminstone två olika rum i källarplan (se figur 5). En intressant arkitektonisk detalj är att hörnen är avrundade och inte raka. Detta är något utmärkande då ingen av de övriga kastalerna har sådana. Det finns liknande drag i biskopsborgen Arensburg på ön Ösel i Estland. Det är dock osäkert om och hur byggnaderna eller tekniken kan kopplas samman. Biskopsborgen i Ösel byggdes nämligen på 1300 – talet även fast det finns diskussioner som vill datera den till 1200-tal (Hoffman 2019:11).



Figur 6 Till vänster, biskopsborgen i Kuressaare på Ösel och till höger, två av hörnen på biskopsborgen har rundade hörn. (från Hoffman 2019:11).



Figur 7: De avrundade hörnen på Hamra kastal notera likheten med biskopsborgen Kuressaare ovan till höger

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.1.1.5 Kruttornet, Visby

Kruttornet ligger idag i Almedalen i Visby och är en del av ringmuren. Byggnadsmaterialet i Kruttornet består av tuktad kalksten (Tidmark 1931:17). Tornets höjd uppmäts idag till 18 meter (Tidmark 1931:17). På 1100 -talet när den uppfördes var det ett enskilt torn. Tornet låg ursprungligen som ett skydd intill Visbys gamla hamn. Under tiden för anläggandet ska den ha legat på en holme eller en udde. Vissa forskare menar att det eventuellt även kan ha funnits ett torn mittemot Kruttornet som skulle innebära att två torn vakade över den medeltida hamnen, nuvarande Almedalen (Tidmark 1931:16). Rester efter detta ska ha anträffats vid en byggnation för det tidigare posthuset, nuvarande Donnerska huset vid Donners plats (Tidmark 1931:16).

Tidmark diskuterade att Kruttornets primära syfte ej har varit som försvarsverk utan snarare som en tullbyggnad. Detta trots att Kruttornet liksom flera andra kastaler har högt placerade ingångar (Tidmark 1931: 17). Kruttornet är belägen på en stenskonning som har fungerat som skydd mot havet, något som kan påvisa hur nära vattnet Kruttornet kan ha varit placerat (Tidmark 1931:17). Eftersom två ingångar finns på andra och tredje våningen som är belägna på fyra respektive åtta meters höjd så kan Kruttornet haft en liknande funktion som de sentida packhusen (Tidmark 1931: 20). Detta skulle även kunna vara en tillbyggnad när tornet fungerade som ett krutlager, som namnet Kruttornet hänvisar till.

På Kruttornet finns elva skott- och/eller kikgluggar, dock är samtliga numera igenmurade. En latrin har även anträffats på tredje våningen (Tidmark 1931: 17). Längst in på Kruttornet fanns ett krenelerat bröstvärn och härifrån skedde troligtvis försvaret. Bröstvärnet är idag försedd med ett tegeltak. Mellan kreneleringarna finns idag järnluckor placerade (Tidmark

1931:17). Tidmark tolkade första våningsplanet som en förmodad fångsthåla. Argumenten för detta är att första våningen är sammanlänkad med andra våningen genom en trälucka och att rummet är fem meter högt (Tidmark 1931: 18).

Kruttornet, liksom i Søndre kastal, har troligtvis haft stegar mellan vissa våningsplan (Tidmark 1931:20). Kruttornet i Visby är också en av få kastaler som inte tydligt kan kopplas till en kyrka. Den närmsta intilliggande kyrkan är ST Olof som låg i nuvarande DBW:s botaniska trädgård.



Figur 6: Kruttornet sett från Sydväst

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.1.1.6 Kräklingbo

Den nutida skepnaden av kastalen i Kräklingbo är väldigt otydlig, och endast ett vant öga kan precis urskilja en liten fyrkantig platå. Det som återstår av Kräklingbo kastal är idag över torvat och endast ett fåtal kalkstenar är synliga. Det kan med andra ord upplevas väldigt osäkert att definiera en sådan lämning som en kastal. Det som bekräftar att platån utanför Kräklingbo kyrka faktiskt är en kastal är att den finns dokumenterad av Sören Langebek. Sören Langebek var en dansk antikvarie som resta genom Gotland 1753. Langebeks notering om ett torn vid Kräklingbo kyrka ger starka indikationer på att det funnits en kastal i Kräklingbo (Gislestam 1993:111):

”Kräklingbo kyrka har inte särskilt att visa oss. Fastän den liksom de flesta andra kyrkor var sirad med torn och spira, stod vid dess sida ett gammalt högt torn, liksom i Gammelgarn något vi sedan förnummo vara fallet i Gothem och flera andra kyrkor”

Kastalen fungerade som prästbostad en tid under 1600-1700-talet. Efter denna tid finns det beskrivningar av kastalen från Jöran Wallin som etnologen Nils Lithberg har studerat. Denna kastal har enligt denne haft sju våningar och jämförs med Gothem och Lärbro (Lithberg 1932:66). I beskrivningar av huset presenteras två olika rum som både benämns som ”stenstugan” och ”dagstugan”. I detta sammanhang ska rummet ”Stenstugan” ha varit på den översta våningen och ”dagstugan” under denna. Hur detta relaterar till de övriga fem våningsplanerna framgår inte källorna (Lithberg 1932:66).

Det går att följa, via Jöran Wallins anteckningar, att Kräklingbo kastal var bebodd av präster mellan åren 1630 – 1730 (Lithberg 1932:65-66). En ytterligare analys om prästbostaden sista tid finner vi i prästgårdsinventeringarna. Senast 1740 är det känt att kastalen inte längre tjänar som prästbostad. Prästgården går under åren 1680 till 1744 från sex till 3 rum. (Edle 1933:72). Även fast det i klarhet inte säger att det påverkar kastalen så finns en notis om att den 1763 står förfallen (Edle 1933:72). Troligtvis revs kastalen någon gång mellan 1763 och 1775. Eventuellt var detta en konsekvens av att Kräklingbo fick en ny präst 1772 (Edle 1933:73). Vissa källor



Figur 7: Lärbro kastal tagen av Helene Simonsson

indikerar även att den nya prästen tillträdde närmare 1780-talet. Sammanfattningsvis är det alltså under den senare delen av 1700-talet som kastalen i Kräklingbo revs (Edle 1933:69). Perioden 1772-1793 byggdes ett uthus till Kräklingbos prästgård varvid material från kastalen användes (Edle 1933:70; Lithberg 1933:66).

3.1.1.7 Lärbro

Lärbro kastal är placerad cirka 17 meter väster om kyrkan med en murtjocklek på 2,70 meter (med undantag för östra väggen som är 2,40 meter). Kastalen är numera ett klocktorn. Kastalen uppmärksammades först 1865 av C G Brunius. Lärbro kastal är väldigt väl dokumenterad både in och utvändigt. Kastalen har tre avdelningar (våningar) varav det på andra våningen finns rester efter bjälklag och en murfördjupning. Murfördjupningen sträcker sig till ett hål i marken vilket både Brunius och Tidmark har tolkat som latrin (Brunius 1865: 99; Tidmark 1931: 32). Kastalen har numera en spira men har förmodligen bestått av ett krenelerat bröstvärn. Tidmark uppskattar att

detta bröstvärn varit 2,9 meter (Tidmark 1931: 35) Ombyggnationen av bröstvärnet skulle kunna ha skett i samma skede som när kastalen blev ett klocktorn. Ytterligare förändringar utöver detta syns i fönstren som förstorats för att fungera som ljudgluggar (Tidmark 1931:31).

Lärbro kastal är enligt vissa uppskattningar den äldsta kastalen på Gotland. Det finns uppgifter från Strelow som menar att det på platsen ska ha funnits en kyrka redan 1086 och det uppskattas då att kastalen är byggd dessförinnan. I detta avseende bör kastalen dateras till mellan 900-talets slut till 1000-talets början (Tidmark 1931:31). Enligt denna tes byggs kastalen åt en tidigare träkyrka som funnits på platsen (Tidmark 1931:31). Läget till Kappelshamn och Vägomeviken skulle kunna vara av betydelse för kastalens position. Tidmark menar att detta skulle kunna stärkas av att Lärbro kan ha varit en av Gotlands rikaste socknar (Tidmark 1931:31). Det är osäkert vad Tidmark grundade denna åsikt på.

Den ursprungliga ingången ligger på andra våningen och vetter mot kyrkan. Fortifikationsdetaljer i Lärbro kastal som bör nämnas är en dörrbom samt flera skottgluggar (Tidmark 1931:32). I Lärbro kastal finns åtta skottgluggar vilket är aningen mindre än till exempel Gammalgarn som har tio stycken (Tidmark 1931:32). Ytterligare notering är att Lärbro kastal inte haft ett system bestående av stegar, något som andra forskare har argumenterat för i flera av de andra kastalerna. En annan anmärkningsvärd detalj är att de bjälkar som bär upp de olika våningsplanen är orienterade på olika vis i de olika våningsplanen (Tidmark 1931:35).

3.1.2 Runda kastaler

De runda kastalerna har gemensamt att alla, med undantag för Västergarns kastal, ligger på Gotlands södra udde även känd som Storsudret. Eftersom ett fåtal ur denna grupp är daterade är det osäkert hur gamla de är. Det har i forskningen diskuterats vad denna formskillnad beror men inget säkert svar har ännu kunnat presenterats.

3.1.2.2 Sunde

Sunde är Gotlands sydligaste socken och ligger på Storsudret spets. Sunde kastal är den mest välbevarade av de runda kastalerna och är överlag en av de bättre bevarade kastalerna efter Kruttornet och kastalen i Lärbro. Sunde kastal är 14 meter i diameter. I dagens kastal finns en ingång på markplan, denna fanns dock inte när Linné besökte kastalen 1741 (Tidmark 1931:8). Troligtvis byggdes den under 1800- talet då kastalen användes som upplagsplats för strandförråd. Vid kastalens andra våning har skottgluggarna blivit igentäppta av bjälkar som uppfördes vid samma tid (Tidmark 1931:9).

Kastalen besöktes av Hilffeling under sin gotländska resa 1797-1799. Han såg stora likheter mellan Sunde kastal och irländska torn, som även de finns belägna i kyrkor (Gislestam 1994:166). Kastalen är byggd i tuktad sandsten och är fördelad på fyra våningar (Tidmark 1931:8-10). Enligt Martin Hansson vid Lunds universitet visar även lidardata att en eventuell ringmur omgärdat platsen (Hansson in press). Hansson föreslår att Sunde kastal eventuellt uppförts av en välbärgad familj och att kastalen var en del av ett gårdskomplex där den numera sockenkyrkan tjänade som gårdskyrka. Anders André, professor emeritus vid Stockholms Universitet, har också föreslagit att kastalen uppförts i en välbärgad aristokratisk familj. Som argument hänvisas till en gravsten i Grötlingbo kyrka som nämner ”Johan i Sunde ” (André 2010:50-51). Göran Svensson genomfördes en fosfatkartering i området kring Sunde kastal under arbetet med sin kandidatuppsats. Undersökningen visade att det fanns förhöjda värden söder om kyrkan vid den gamla skolan (Svensson 1994:23).

På första våningen, i det som har fungerat som källarplan under medeltiden, finns det i taket rester efter ett kupolvalv med nio meters spännvidd. Resterna efter kupolvalvet tolkade Tidmark som en så kallad ”*Angstloch*” (Tidmark 1931:9). *Angstloch* skulle kunna beskrivas som ett hål i golvet som leder ner till en källare. Tidmark tolkade detta som en slags primitiv mathiss till en fängelsehåla (Tidmark 1931:9). Andra menar att *angstloch* istället haft funktionen av ett förvaringsutrymme som fungerat särskilt bra vid belägringar. Andra indikationer från kastalen visar att tornet haft flera försvarsanpassade byggnadsdetaljer, något som inte är lika synligt i de

övriga gotländska kastalerna. Kastalens andra och tredje våning har varit sammankopplade med stegar likt den tolkning som finns av Kruttornet. Detta argumenterar Tidmark för då avståndet mellan de båda våningarna ligger på tre meter. Dessutom finns det rester efter bjälkar som Tidmark tolkar som rester efter ett trägolv (Tidmark 1931: 9). Mellan tredje och fjärde våningen finns en trappa som endast är 0,5 meter bred. Trappan är byggd längs med väggen och har troligtvis varit så smal att det inte varit möjligt att mötas i den (se Figur 10 t h) (Tidmark 1931:10). Trappan är även byggd så den smalnar av ju högre upp i kastalen den kommer. Avsmalningen har av Tidmark tolkats vara av fortifikationsskäl för att kunna stärka muren som behöver klara av belastningen från taket. Taket har troligtvis varit platt. Tidmark tolkar detta som att kastalen har tjänat som vaktorn (Tidmark 1925:10). Detta är samstämmigt med Hilfelings observation att det från kastalen är fri sikt till havet åt öster, väster och söder (se Figur 10 centralt)(Hilfeling 1994:165).



Figur 8: Vänster: Sunde kastal

Höger: Trappan i Sunde kastal

Centralt: Utsikt från Sunde kastal

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.1.2.3 Västergarn

Av kastalen i Västergarn återstår idag endast de nedre delarna av kastalen. Grundmuren är placerad på en cirka 2,5 meter hög ruinkulle. Kastalen har idag uppmätts till nio meter i diameter. Kastalen har en murtjocklek på tre meter och en ytterdiameter på 15 meter (Zachrisson 1999:68). Den ursprungliga höjden har genom Nils Tidmark beräknats till 17 meter (Tidmark 1935). Kastalruinen ligger cirka 20 meter från den gotiska kyrkan, som idag är sockenkyrka. Nio meter väster om kastalen ligger en romansk kyrkoruin.

Kastalen har grävts ut vid flera olika tillfällen. På 1660-talet noterade pastorn i Sanda att de boende i Västergarn grävt i "kastalbacken". De hade grävt så pass långt att en järndörr framkommit. Hur den järndörren såg ut eller vad som hände med den efter 1660 är ej känt (Zachrisson 1999:16). 1865 grävde klockaren i Västergarn, Erik Stenquist, ut kastalen. Arbetet var i vetenskapligt syfte men utfördes inte på modernt arkeologiskt vis. Stenquist utförde arbetet med spade och grävde en grop i de centrala delarna av kastalen. Flera fynd som kammar, pilspetsar, brynen och en människoskalle upptäcktes vid utgrävningen. Alla fynd lämnades in på läroverket i Visby men finns inte längre kvar (Cassel 1999:25). Det finns däremot dokumenterat av den gotländske forskaren PA Säve, som besökte platsen under Stenquist undersökning, att en stenpelare upptäckts i kastalen. Stenpelaren är unik för Västergarn eftersom något liknande inte har hittats hos de övriga gotländska kastalerna. Dessvärre raserades denna stenpelare i samband med Stenquists undersökning (Zachrisson 1999:68). Stenpelaren kan ha fungerat som stöd åt de olika våningsbjälklagen (Tidmark 1935). Ingen övrig dokumentation såsom utgrävningen om konstruktionen eller var fynden hittades finns att tillgå.

År 1935 genomfördes en utgrävning av Nils Tidmark. Eftersom det för Tidmark sedan tidigare var känt att en utgrävning hade skett i kastalen var syftet att undersöka själva murverket. Under undersökningen framkom ben, tre spikhuvuden och trefot av järn (Tidmark 1935). Tidmark trodde att kastalen varit en del av den så kallade Västergarnsvallen (Tidmark 1931:12). Efter undersökningen menade Tidmark att kastalen snarare hör samman med den romanska kyrkan (Tidmark 1935). Tidmark tolkade även kastalen och kyrkorna i Västergarn som en gemensam borgmiljö. Grunden till detta antagande är att Tidmark under utgrävningen 1935 kom i kontakt med en berättelse om ett Västershus som skulle ha varit en borganläggning vid Garna hamn (Tidmark 1935).

Utgrävningar från Västergarn visar att flera indikationer på en handelsverksamhet, detta syns tydligast i keramiken som uppvisar relationer med Novgorod i dagens Ryssland (Holmbäck 2017:73). Flera utgrävningar utförda av Högskolan på Gotland (numera Uppsala Universitet Campus Gotland) visar att på flera bostadshus från tidig medeltid (Eriksson 2016:8ff).



Figur 9 Vänster: Överblick över Västergarn kastal Höger:

Västergarns kastals murverk sedd från SV

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.1.2.4 Öja

Ruinen av kastalen i Öja är dokumenterad av både Helfeling och Brunius men återges tydligast av Tidmark. Kastalen är vid sin södra sida som högst och är då åtta meter hög. Idag är fyra våningar av kastalen fortfarande synliga. Tidmark tolkar det som att fjärde våningen troligtvis inte är den översta våningen och att kastalen åtminstone haft fem våningar. När Tidmark var vid kastalen låg det ett raslager intill, något som tolkades vara detsamma som det tak som Helfeling beskriver ha raserat ett par år innan hans besök (Helfeling 1994:152). Förmodligen kan det ha funnits ett liknande kupoltak som i kastalen i Sundre (Tidmark 1931:13). Golvet på tredje våningen har bestått av ett trägol, vilket är idag är synligt genom de omkring två decimeter stora bjälkhål (Tidmark 1931:13). Strax ovanför detta golv finns även två skottgluggar som pekar åt syd och sydost (Tidmark 1931:14). Likaså finns det en skottglugg i riktning sydost på den andra våningsplanet (Tidmark 1931:13). Helfeling påpekade att denna kastal ligger för långt ifrån kyrkan (200 meter) för att kunna tolkas som ett befästningsverk till denna. Istället tolkar Helfeling kastalen som tillflykt för vikingar och som förråd för plundringsobjekt (Helfeling 1994:152).

1947 genomfördes en utgrävning av kastalen vilken utfördes av Gunnar Svahnström. Fynden som hittades var rödgoods, bronskedja, spik och bronsblek (Svahnström 1947:2). Inget av detta kan ge en säker datering och inte heller påvisa när kastalen byggdes (Svahnström 1942:60). Kastalen har dock en anmärkningsvärd detalj som inte återfinns hos de andra kastalerna på Gotland. Dess murtrappa finns längs med yttermurens västra sida. Trappan avsmalnar ju närmare ingången den kommer och smalnar till slut av in i tornet (se Figur 12 t.h). Skillnaden mellan denna trappa i Öja och den i Sundre kastal är att trappan i Öja sitter på kastalens utsida. Trappan smalnar inte av som i Sundre för att bära upp taket utan eventuellt snarare för att försvåra ett stort angrepp mot ingången. Trappan gör att kastalen inte blir helt rund i plan, utan snarare som en snäcka (Se figur 12 t.v) (Svahnström 1942:57). Göran Prahl menar att trappan i Öja kastal kan jämföras med en liknande trappa som Helfeling avtecknade i ett medeltida stenhus i Ronnarve (Gislestam 1994:155,157). Eftersom ingen liknande trappa återfinns hos de övriga kastalerna så tolkar Prahl trappan i huset antingen har influerats av kastalen eller tvärtom (Prahl 1996:12). Huset i Ronnarve finns tyvärr inte längre kvar (Qviström 1995:58).



Figur 10: Vänster: Dörrhake i Öja kastal

Höger: Trappan i Öja kastal

Fotograf: Olivia Gustafsson

I muren finns det även dörrhakar, vilket indikerar att två dörrar har varit placerade i trappan. Den första har legat mitt i trappan och har eventuellt kunnat låsas med en träbom. Den andra dörrhaken har legat vid ingången till kastalen. Ingången har enligt Svahnström blivit placerad över den fallucka vars rester är synliga idag (Svahnström 1942: 57). Svahnström jämförde murbruket i kastalen med de andra runda kastalerna i Sunde respektive Västergarn. Enligt hans uppfattning är Öja den yngsta av de runda kastalerna, därefter följt av Västergarn. Sunde



betraktas som äldst då både murnings teknik och planform tyder på degeneration (Svahnström 1942: 59). Öja kastal bör med hänvisningar till detta kunna dateras till omkring 1200 – tal (Svahnström 1942: 60). Från Öja kastal finns även en muntlig tradition nedskrivnen på 1600-talet som säger att när fara hotade området användes kastalen till att förvara dyrbarheter (Svahnström 1976: 37).

Figur 11: Öja Kastal sedd från söder

Fotograf: Olivia Gustafsson

3.2 Eventuella kastaler

I detta kapitel presenteras byggnader som skulle kunna vara kastaler. Eftersom det finns ett definitionsproblem (se 1.2.1) finns det flera diskussioner gällande vad som definierar en kastal och hur många som finns. Flertalet av de nedan presenterade finns beskrivna som kastell, ett ord som använts både för försvarstorn (kastaler) och medeltida stenhus.

3.2.1 Ala

Den påstådda kastalen i Ala (Ala 31:1) ligger ungefär en kilometer från Ala kyrka. Eventuellt kan det röra sig om en gårdskastal. Det saknas dock större kunskap om kastalen i Ala. Idag återstår endast en fyrkantig grund som är 2,50 meter hög. Byggnadsmaterialet är kalksten (Geijer 1993:21). Enligt vissa källor ska kastalen vara belägen på en gammal ö i den gamla myren (Bergman 1929:49). I ett brev från det Svahnströmska arkivet, adresserat till Greta Arwidsson år 1953, uppges att lämningen enligt muntliga källor skulle kunna vara ett fängelse. Detta eftersom det tidigare legat ett tingshus på platsen. Däremot tycks skribenten själv mena att lämningen ser ut som ett bronsåldersröse (Brev 1953). Det skulle kunna vara en indikation på varför det inte finns mycket information om kastalen i Ala.

3.2.2 Ardre

Kastalen i Ardre (Ardre 5:1) ligger cirka 75 meter västsydväst om Ala kyrka. Liksom med Ala kastal är tillgänglig kunskap om den bristfällig. Synligt av den idag är en fyrkantig ruin som mäter 15 x 14 meter (Geijer 1993:21) Kastalen nämns av Hilfeling som (Citerad i Brunius 1864 291-292);

”Det funnos jemväl ungefär hundra steg i sydväst från kyrkan ruiner af ett torn eller kastell likt en stor ättehög”.

När Brunius besökte platsen 1864 kan han ej hitta ruinen utan citerar endast Hilfelings observation. Under fornminnesinventeringen 1938 framkom dock ruinen ännu en gång och beskrivs vara 75 meter från kyrkan (Thålin 1938:5). Denna byggnad tolkas som en kastal då den i folkmun kallas för kastalet eller kastellet (Bergman 1929:48). Under fornminnesinventeringen av Ardre socken 1938 beskrivs den däremot som ett medeltidshus (Thålin 1938:5). Byggnaden undersöktes 1960 av E. Lagerlöf. Byggnaden har en entré i bottenplan åt söder (Bråthen 1995:59). Enligt Martin Hansson vid Lunds universitet kan denna byggnadsrest eventuellt vara ett gammalt klocktorn (Hansson in press). Finns ingen ytterligare notis i arkivmaterialen.

3.2.3 Bunge

Enligt vissa forskare ska kyrktornet i Bunge vara en kastal som är sammanbyggd med långhuset. Den förste att förmedla denna teori var Brunius under sin Gotlandsresa 1865 (Brunius 1865:80). Under utgrävningar i kyrkan på 1970-talet framkom det rester efter en romansk kyrka på platsen (Eriksson 2012:2). I samband med denna grävning framkom även flera medeltida mynt (präglingar) i tornkammaren daterade till perioden 1140-1270 (Engeström 1972:90). Den romanska kyrkan uppskattades vara byggd runt 1100-talet. Kyrktornet, som under en tid eventuellt använts som kastal, uppkom på platsen runt 1200 -talet (Lagerlöf & Svahnström 1984:108). Hur tornet ursprungligen sett ut är okänt. Nedanför dess tak syns en konstruktion som skulle kunna varit en krenelering. Det är i sådana fall möjligt att en liknande takförändring som i Kruttornet även skett i Bunge. En ytterligare tolkning är att det rör sig om ljudgluggar till klockringningen. En sådan ombyggnation kan ha skett efter 1740 då tornet träffades av ett blixtnedslag (Svahnström 1981:10).

3.2.4 Fardume, Mynttornet

Ännu en möjlig kastal (Rute 4:1) ligger i Fardume slott i Rute. Kastalen kallas i folkmun för ”Mynttornet”. Den väsentliga skillnaden mellan Fardume och de övriga kastalerna (förutom Ala) är närheten till en kyrka. Mynttornet ligger cirka 3,5 kilometer från Hellvi kyrka. Detta är anmärkningsvärt då det motsvarar det längsta avståndet till en kyrka jämfört med de övriga kastalerna (Geijer 1993:21). Kastalen i sitt nuvarande skick består av 3 våningar.

Teorin om att denna skulle kunna vara en kastal eller försvarstorn antas härröra från Gunnar Svahnström som genomförde en utgrävning på platsen under 1940-talet. Ruinen definierades som en kastal baserat på tre karaktärsdrag som oftast tillfaller kastaler. Dessa är kraftiga murar, avsaknad av ursprunglig ingång till bottenvåningen samt att förekomst av ljusspringor. I Mynttornets nuvarande skick är det dock väldigt sparsamt med ljusspringor (Svahnström 1943:28). Ingången till denna kastal ska ha varit synlig redan kring 1800 då Hilfeling besökte platsen och beskrev att en ingång då var synlig på andra våningen. Bottenvåningen, vilket alltså inte är ingångsplanet, är byggt som ett tunnvalv och saknar en gång till det resterande murpartiet. Även en murtrappa kan antydast på den södra sidan av ruinen (Svahnström 1943:29). En eventuell datering på denna baserat på byggnadssättet kan bestämmas till 1200-tal. Rör det sig även om en kastal skulle en relativ datering till tidigt 1200-tal kunna bestämmas (Svahnström 1943:30).

Byggnaden har efter sin användning som försvarstorn brukats som ett magasin och kanske eventuellt även som festvåning (Svahnström 1943:30). Bredvid Mynttornet ligger ett medeltida hus från 1200-talet, som i folkmun kallas för ”Norrbys källare”. Enligt Carl Säve har Mynttornet haft en förbindelsemur till det medeltida huset (Svahnström 1943:31). Enligt Kyhlberg (1991) bör kastalen i Fardume snarare tolkas som en gårdsbyggnad än en kastal, något Kyhlberg inte

utvecklar vidare men som kan antas bero på avsaknaden av en kyrka. Göran Svensson gjorde i samband med sin kandidatuppsats en kartering över området. Resultatet visade några förhöjda värden av fosfat precis intill kastalen, men även ett intilliggande förmodat strandområde visade indikationer på förhöjda värden (Svensson 1994:23).

3.2.5 Kastalen vid Posthuset (Visby)

Enligt Tidmark (1931) ska det ha framkommit rester från en kastal under det ”gamla posthuset”, vilket refererar till Donnerska huset i Visby. Då många undersökningar och arbeten har skett i fastigheten är det svårt att relatera alla uppgifter till varandra och vad som genomförts i detalj. Den aktuella utgrävningen som Tidmark hänvisar till i sin artikel 1931 finns inte bevarad i Fornsalens arkiv. Därför kan ingen jämförelse med utgrävningen genomföras. Vad som finns aktuellt i Svahnströmska arkivet är däremot en ritning från en byggnadsantikvarisk rapport från 1991. I denna visas tydligt de medeltida murarna som en rektangulär enhet. Det som går att urskilja är att byggnationen till öster inte går parallellt med muren åt väst. De flesta tolkar detta hus som ett packhus. Andra menar att den kvadratiske byggnaden är original och att resten är utbyggd, fast under medeltid. Det är denna kvadrat som Tidmark tolkar som en eventuell kastal. Några fynd eller dylikt som skulle indikera att detta är en kastal saknas. Inte heller finns det någon efter Tidmark som tolkat detta som en kastal. Läget för byggnaden är dock intressant eftersom den står placerad vid den medeltida hamnens södra inlopp.

Om denna byggnad skulle vara en kastal betyder det att båda hamnens inlopp har övervakats av torn. Dateringen på denna byggnad är svår, eftersom inga fynd har gjorts på platsen. En intressant detalj från resterna av ringmuren på platsen gör det dock möjligt att göra en relativ datering. Muren har gjort en utbuktning från de närliggande murpartier för att inkludera byggnaden inuti muren, med denna detalj kan fastslå att byggnaden är byggd innan 1200-talets senare hälft (Svahnström 1986:2).

3.2.6 Kastalen vid Domerarve, Öja

Enligt Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornsök ska det ligga en kastal vid Domerarve gård i Öja. Dock ej undersökt eller vidare analyserad.

3.2.7 Kattlunds gård, Grötlingbo

Vid Kattlunds gård i Grötlingbo finns det en beskrivning att en kastal funnits på platsen. PA Säve som har beskrivit byggnaden som en kastal byggd i tre våningar med välvda rum och minst 4 alnar tjocka murar. År 1826 beskrivs byggnaden som en ruin (Svahnström 1976:34). Området där kastalen hittades på gården hette Kastlegärdet och ligger 140 meter Sydost om Kattlunds manbyggnad. Noterbart är att gränsen mellan Uddvide och Kattlunds har gått tvärs över ruinkullen där kastalen är placerad. En mindre undersökning av kastalen genomfördes 1950. Dessvärre var kastalen väldigt fragmenterad och vissa väggar saknades. De återstående murarna mätte 10,5 meter längs den nordvästra väggen och 8 meter längs den nordöstra. Av de sydliga delarna återstod endast ett par delar av den sydvästra. Troligtvis har stenar från kastalen använts till andra sentida byggnader (Svahnström 1976:34). Genom de bevarade murdelarna kunde en tjocklek till 2,20 meter (3 ¾ alnar) bestämmas. Murtjockleken pekar på någon byggnad av försvarskaraktär eftersom väggar på medeltida gårdshus vanligtvis inte översteg två alnar (118 cm) (Svahnström 1976:35). Undersökningen kunde inte visa på någon ursprunglig användningsområde men både murtjocklek och de skriftliga källorna pekar på att byggnaden har som kastal (Svahnström 1976:35).

Kattlunds gård i Grötlingbo är ett av få kastalområden där ägaren är känd. Dateringen av kastalen är oviss men har av Svahnström bestämts till 1100-talet, som de flesta kastaler traditionellt dateras till. Den första kända ägaren av Kattlunds är omskriven i ett dokument från 1420. Ägare för Kattlunds var då Botulf Kattlund som var domare i Eke ting (Svahnström

1976:38). Eftersom domare var en ansedd position, speciellt i det tidiga medeltida Gotland, kan det eventuellt röra sig om en domare som uppförde kastalen Detta är dock svårt att bevisa.

3.2.8 Lau

Den eventuella kastalen ska ha legat i de centrala delarna av Lau prästgård. I den centrala delen finns en närmast kvadratisk del med två meter tjocka murar som i vissa hänseenden tolkas som kastal (Geijer 1993:22).

3.2.9 Näs

Näs kastal återupptäcktes 1986 när en notis i en gammal karta från Näs blev uppmärksammas. I kartan stod det ”stenbunden backa, fordom kastell”. Detta kan dock som tidigare uppmärksammas hänvisa till en allmän stenbyggnad och är ingen garanti för att det funnits en kastal. Däremot indikerar den att stenhus från någon tid legat på platsen. Lokalen för detta stenhus ligger 35 meter sydväst om Näs kyrka. Huruvida det är en kastal eller inte är svårt att avgöra då majoriteten av byggnaden ligger under det gamla skolhuset (nuvarande bygdegården). Byggnaden är uppförd i kalksten (Wickman – Nydolf 2010:2).

3.3 Osäkra kastaler

Här nedan nämns kastaler som antingen nämnts bara en gång i källmaterial eller som uppmärksammas sent i uppsatsarbetet och därför inte undersökts ingående. Majoriteten av dessa återfinns endast i enstaka källor och baseras därmed på enskilda forskares åsikter.

3.3.1 Alva

Nära kyrkan i Alva hittades år 1954 en firsidig byggnad som eventuellt kan röra sig om en kastal. Kastalen ligger ungefär en meter sydväst om klocktornet. Grundstenarna tyder på att detta rör sig om en kvadrat med måtten 8x8 meter (Bråthen 1995:58). Enligt den arkeologiska rapport som gjorts av E. Noreen så bedöms kvaliteten på murbruket antyda att det är medeltida. Dess läge nära kyrkan tyder på att byggnaden troligtvis har rivits som senast för att den blivit ersatt av ett modernare klocktorn (Bråthen 1995:59). Det förblir dock okänt varför den var uppförd och hur den var formad. Bråthen menar dock att det är mycket möjligt att byggnaden haft ett försvarssyfte. Det finns även indikationer på platsen som talar för att det tidigare funnits en kyrka på platsen (Bråthen 1995:59).

3.3.2 Fide

Enligt Göran Svensson ska Fide ha en kastal med endast grundmurarna kvar. Detta är ingenting som återfinns i Fornsök eller arkiven (Svensson 1994:6). Vid jämförelse med kartan som finns i Svenssons uppsats och med Fornsöks egna kan det syfta till fornlämningen Fide 19:1 som står skriven som ett medeltidshus. Fornlämningen är belägen på Odvalds gamla tomt, cirka 500 meter norr om kyrkan. Nuvarande Odvald ligger precis väster om kyrkan. Varför detta skulle vara en kastal definierar inte Svensson i sin uppsats.

Detta rör sig troligtvis om Odvalds kastal, något som har uppmärksammas av tidiga antikvarier. Odvalds kastal är, trots namnet kastal, ett av de många stenhus som finns på den gotländska landsbygden (Qviström 1995:54).

3.3.3 Hellvi

Ett kyrktorn likt det ovannämnda exemplet i Bunge finns även i Hellvi. Svensson menar i sin uppsats att Hellvi kyrktorn ska vara en kastal då det finns tunnvalv och saknas ingång i

markplan (Svensson 1994:9). Kyrktornet är äldre än den nuvarande kyrkan som är från 1200-talet. Tornet tolkas vara byggd ihop med en tidigare kyrka på platsen (Utas 1998:3). Var den romanska kyrkan har legat i relation till kyrktornet är i dagsläget inte känt, vilket möjliggör väl att diskutera att förhållandet skulle vara likt det i Bunge. Tornet i Hellvi har en torntrappa i södra väggen som leder till de övriga våningarna. Hur originaltornet från romansk tid sett ut är okänt eftersom tornet skadades kraftigt i en storm på 1500 – talet (Utas 1998:3). Noterbart i detta avseende är att det både i Hellvi och Bunge återkommer en Lafrans Botvidarson. I Hellvi är han byggmästare och i Bunge har han gjort fattigbössan som är från samma tid som Hellvi kyrka (Utas 1998:3; Lagerlöf & Svahnström 1984: 109; Lagerlöf & Svahnström 1984:178; Svahnström 1981:22). Hur detta samband ska tolkas är däremot svårt. Det är även svårt att visa huruvida det verkligen rör sig om en kastal eller om det är ett extra befäst kyrkotorn, något som kan ses i exempelvis Bjälbo och Ekebyborna kyrka i Östergötland

3.3.4 Puttersjaus, Alva

Nämns i förbifarten i Linda Qviströms kandidatuppsats. Hänvisar till Gunnar Svahnström

3.3.5 Residenset Visby

I sin bok ”Det medeltida Gotland” hänvisar Andrén (2011) till att det på residenset funnits en kastal i dess källarvåning (Andrén 2011:119). Hans teori om kastal hänvisas till Gunnar Svahnströms artikel ”Gamla residenset i Visby” från 1968 i Gotländskt arkiv. I denna källa nämns dock ingen kastal av Svahnström, men däremot visas en bild ifrån källaren (Svahnström 1968:16). På denna finns ingen tydlig fyrkantig byggnad eller något som kan hänvisas till en kastal. Förmodligen kan det röra sig om en feltolkning. Gamla residenset låg väldigt temporärt vid Donnerska huset innan den byggdes på Strandgatan. I Donnerska huset har det som tidigare nämnt hittats rester efter något som kan tolkas som en kastal.

3.4 Tidigmedeltida försvarsverk på Gotland

På Gotland finns det förutom kastaler även andra försvarsverk som är samtida med kastalerna. De nämns i uppsatsen för att de har en liknande funktion och syfte som kastalerna. I detta kapitel diskuteras ur en hypotetisk utgångspunkt om kastaler i trä kan vara uppförda på Gotland.

3.4.1 Bulverket, Tingstäde träsk

Bulverket (Tingstäde 30:1) var en sjöborg som låg i Tingstäde träsk på norra Gotland. Borgen har vart av arkeologiskt intresse sedan 1921 då majoren Arvid Zetterling undersökte sjöborgen. Dessa undersökningar varade sedan i sexton år. Arbetsmetodiken var främst kartläggning av sjöborgen, sjön samt fyndmudderingar (Rönby 1994:34-48). Under åren 1989 – 1991 fortsatte marinarkeologen Johan Rönby med marina undersökningar av sjöborgen.

Sjöborgen, eller Bulverket som den specifika lämningen kallas, bestod av en central konstruktion bestod av fyra längor av bredden 30 – 40 meter. Längorna, där hus legat, är byggda

som i en kvadrat med 170 meter långa sidor. Kvadratens centrala delar består av öppet vatten och antas ha fungerat som en välskyddad bassäng för båtar (Rönaby 1994:49). En tät bebyggelse på detta vis är något som även återfinns i tidiga städer, däribland Sigtuna. Jämförs även de tomtmått som finns i vanliga medeltida städer med Bulverkets längor får det plats 80-100 långsmala enheter. Detta gör att Bulverket även storleksmässigt går att jämföra med en medeltida stad (Rönaby 1994:55).

Vid dendrokronologi och C^{14} dateringar kan materialet till Bulverket tidsbestämmas mellan år 1129 – 1130 (Rönaby & Adams 2006:181). Uppförandet av Bulverket är svårare att avgöra men brukar hänvisas till 1130-talet (Rönaby & Adams 2006:184). Anledningen till att Bulverket uppfördes är svår att uppfatta eftersom det är väldigt få fynd funna förutom från konstruktionen. Anläggningen i sin helhet kan dock ge en del kunskap om tiden för dess uppförande. Rönaby har i en senare studie konstaterat att cirka 25 000 stockar krävdes för att uppföra Bulverket. En sådan mängd stockar betyder att ett område på 50,000 m² bör ha avverkat för att klara av byggnationen. Detta betyder att om ett arbetslag på 100 personer skulle uppföra Bulverket skulle det ta ett helt år av arbete utan lediga dagar. Med hänsyn till logistik som mat och efterfrågan på ett så stort skogsområde pekar det på att det troligtvis tagit längre tid än så (Rönaby & Adams 2006:184). Denna studie visar att det inte bara krävts en massiv arbetsinsats för att uppföra Bulverket utan att det även fanns ett behov och kapacitet att kunna planera och organisera en sådan insats (Rönaby 1994:11).

Vilket motiv som ligger bakom anläggningen är osäkert och kan endast spekuleras kring. Eftersom 1100-talets Gotland bestod av en hel del samhällsförändringar gällande både politik och världssyn så kan Bulverket vara ett resultat av detta. Åke Hyenstrand menade att politiska händelser började koncentreras runt Visby och norra Gotland, något som syns genom att Paviken upphör och konstruktionen av Bulverket påbörjas (Hyenstrand 1989:133). Rönaby, som grävt ut delar av Bulverket, menar att anordningen kan vara byggd i ett slags motstånd. Eventuellt kan det vara ett motstånd i de nya mot de gamla och att bulverket symboliserar det gamla (Rönaby 1994:109). Bulverket varade dock inte länge efter dess uppförandet. Via vissa rötangrepp som hittats på anläggningen kan det misstänkas att konstruktionen inte varade längre än 50 år efter dess uppförandet. Både spår på sjunkning av anläggningen och rötskadorna tyder på att Bulverket övergavs kort efter uppbyggnad (Rönaby 1994:74).

3.4.2 Träkastaler

En ytterligare lämningstyp som skulle kunna vara aktuellt även på Gotland är kastaler gjorda av trä. En förmodad träkastal som en kastal har hittats på Källarholmen i Agunnaryd socken i Småland (Hansson 1999:24). Att det tolkas som en kastal baseras på dess kraftiga grundmurar samt att läget är på högsta punkten vilket troligen gett en utsikt över hela den närliggande sjön Ryssbysjön (Hansson 1999:24).

Detta är något som även påträffats i Norge, trots att forskningen om både torn och borgar inte varit prioriterad. I Norge liksom även på Gotland har en idé om ett egalitärt och fredligt samhälle lyfts fram. Efterfrågan om att forska om dessa byggnader har därför varit låg eftersom det i ett egalitärt samhälle inte fanns ett behov av att uppföra dessa. Då arkeologer varken letat efter dessa torn eller att tornen för den delen funnits med i deras tolkningsbild så har många av dem feltolkats, ofta till en källare. Eftersom både kunskapen och resterna från dessa torn är bristfälliga är det inte lätt att veta varken när, hur eller varför de uppfördes. Dock finns det liknande kvarstående torn som kan innebära en viss kunskap. Kyrkoarkeologen Øystein Ekroll vid Nidarosdomen i Trondheim menar att tornen var byggda i två olika tekniker och baserar detta på bevarade torn. De var antingen byggda i stavteknik, liknande klocktornet vid Borgund, eller i timring, något som etablerades i Norge under 1000-talet. Rester av byggnader i denna teknik finns i flera tidiga norska städer som Tönsberg, Oslo, Bergen och Trondheim. (Ekroll in press). Dateringen av dessa byggnader är svår av två olika anledningar. Dels lämnar de väldigt

få spår dels är spåren väldigt svårtolkade. Den äldsta kända byggnaden i timringsteknik i Norge är Vindlausloftet på Vindlaus gård i Övre Telemark och dateras till 1170. Majoriteten av de timringsbyggda tornen har överlevt som klocktorn. En representation i stavteknik är det ovannämnda klocktornet i Borgund som dateras till 1180. I vissa fall kan en kombination av dessa tekniker också synas. Detta vars fallet i Vindlausloftet var ovanvåning ursprungligen var omringad av en stavbyggd loftgång.

Några indikationer på att detta skulle finnas på Gotland finns inte, men de skulle å andra sidan vara väldigt svåra att upptäcka och väldigt svåra att tolka om det hittades och endast en grund kvarstår. Det finns många ägo namn på Gotland som härleder till ordet kastal. För vissa av dessa ägo namn finns det en kastal i socknen medan andra platser, som till exempel Kasse i Hangvar, Kasslu i Lokrume eller Kastalen i Sanda, (Olsson 1994:69) saknar spår av någon kastal (Olsson 1994:69). Det var dock vanligt förekommande av speciellt de lågfrälsta att bygga borgar i trä och även kungliga borgar kunde byggas i trä.

En avbildning av Älvsborg gjord av Paul Dolnstein 1502 visar att befästa byggnationer av trä fortsatte under hela medeltiden (Hansson 2011:34). Nackdelen med att bygga i trä var att det var lättare att förstöra befästningar, men samtidigt var det betydligt billigare att bygga i trä (Hansson 2011:35). Huruvida trä eller sten var lättare att få tag i är svårberäknat. Det finns dock dokumenterat från Henrik av Lettland att gotlänningar lånats in som sten byggare i uppförandet av borgen Yxkull, något som ska ha skett kring slutet av 1100-talet (Yrwing 1978:123) Detta visar att kompetensen att bygga i sten fanns redan under 1100-talet. Sten som råmaterial kom senare vara ett känt drag på Gotland med både många profana stenhus och dopfuntar. Trots att träkastaler ännu inte finns återfunna på Gotland finns det ändå en hypotetisk möjlighet, att träkastaler funnits på Gotland.

4.0 Analys

Frågan vem som byggde kastalerna och varför har varit en återkommande diskussion redan när de tidigaste antikvarierna nedtecknade uppgifter om kastaler. Kastalernas primära funktion har genom all tid tolkats vara försvar. Försvarsfunktionen kan baseras på flera anledningar såsom utsiktstorn, skydd eller en stridsposition. Troligtvis har kastalerna inte bara haft en användning av dessa funktioner utan snarare en blandning av flera. Kastalerna kan även ha fått ett sekundärt användningsområde efter att dess försvarsfunktion inte längre varit efterfrågad. Exempel på detta är Lärbro kastal som senare blev klocktorn, Kräklingbo kastal som blev bostad och Sunde kastal samt även Kruttornet som senare blev förrådshus.

Osäkerheten kring definition av kastaler gör antal svårt att uppskatta. Det finns exempelvis flera kastalliknande torn som har en befästningsanordning men som nu istället tjänar som klocktorn. Prahl nämner exempelvis kastalerna i Skåne och i Bornholm som sådana (Prahl 1996:23). Flera torn likt dessa finns i norra Italien, Schweiz och Frankrike. Det finns även tankar på att kastaler istället kan vara klocktorn. En av dessa skulle kunna vara kastalen i Ardre (Hansson in press).

Under kastalernas aktiva del som försvarsanläggningar kan de även ha haft flera sekundära funktioner (Geijer 1993: 27). Flera studentuppsatser har behandlat ämnet och diskuterat kastalernas syfte och uppförande (Geijer 1993; Svensson 1995; Prahl 1996; Johansson 2011). I de senare studierna visas tydligt att kastalerna var upprättade i försvarssyfte. Det diskuteras dock om detta var det primära syftet. En följdfråga till detta blir därmed inte bara varför kastalerna byggdes, utan även vem eller vilka som byggde dem. Eftersom det inte finns några bindande historiska dokument om vem som byggde kastalerna bör de undersökas och tolkas som ett historiskt dokument. Frågor gällande form, kronologi, fynd men även omgivande miljö är exempel på nedslagspunkter i diskussionen något om vem som uppförde kastalerna och varför.

4.1 Form

Som diskuteras ovan uppträder kastaler i två olika former, runda och fyrkantiga. På Gotland är den traditionella tolkningen att de är indelas i en nordlig grupp, som innefattar alla fyrkantiga kastaler samt en sydlig grupp som behandlar de runda. Denna tolkning kan problematisera av två olika anledningar. För det första är den runda kastalen i Västergarn placerad norr om kastalen i Fröjel, som är fyrkantig vilket går emot den geografiska gränsdragningen. För det andra, vilket framkom så sent som 2019. Kastalen i Hamra ska enligt den traditionella bilden vara rund. Vid utgrävningar av Hamra kastal under åren 2016-2018 framkom resterna av kastalen betydligt tydligare och det visade sig då att kastalen var fyrkantig (Hoffman 2019:7).

Syftet med den geografiska uppdelningen av kastalerna var att särskilja dem samt att ge de olika grupperna en förklaringsmodell. Olika forskare har haft olika syn på varför dessa former på kastaler varierar men en möjlig förklaring skulle kunna vara en inspiration från ”donjoner” vilket var runda kärntorn som blev populära bland europeiska försvarsanläggningar under medeltiden (Kyhllberg 1991:178).

Formen på kastalerna har även av vissa forskare använts som ett kronologiskt argument där den ena gruppen anses yngre eller äldre än den andra. Kyhllberg har diskuterat formen som en

teori för hur gamla kastalerna kan vara. Kyhlberg menar att kastalbyggnationen på Gotland inleddes med anläggandet av Kruttornet i Visby omkring 1158 (se ålder Kap 4.2). Sedan har uppförandet av nya kastaler fortsatt över ön och slutligen avslutats med Hamra (Kyhlberg 1991:251). De fyrkantiga kastalerna bör enligt Kyhlberg ha en kontext i ett gårdssamhälle och tyder snarare på lokala relationer, eventuellt fiskala (Kyhlberg 1991:184). Ett kronologiskt samband mellan de fyrkantiga kastalerna, den första kyrkobyggnationen samt snäck-distrikten kan noteras. Detta är något som även noterats av Hyenstrand (Hyenstrand 1989). Uppkomsten av runda kastaler tolkar Kyhlberg som att en ny överhet med internationella kontakter låter bygga runda torn, som kastaler, kyrktorn eller i borgar (donjoner) (Kyhlberg 1991:184).

På Gotland kan de runda kastaltornen knytas samman med korstågsledningens införande av sju snäckor (Kyhlberg 1991:249). Detta är dock något problematiskt då det utanför Gotland finns runda torn som är samtida med de firsidiga kastalerna på Gotland. Ett exempel på detta är borgen Näs på Visingsö, vilken har både ett runt och ett fyrkantigt torn. Borgens datering är osäker men baserat på de skriftliga källor som finns så dateras den till den senare delen av 1100-talet (Hansson 2011:49). Ett ytterligare konkret exempel på detta kan vara skillnaden mellan olika kyrkor. Vissa kyrkor som till exempel Bromma kyrka har runda torn medan andra har fyrkantiga. En senare studie på denna formskillnad framförs även av Heléne Geijer i hennes *D – uppsats* (1993). I denna argumenterar hon för att de runda tornen är äldre än de firsidiga baserat på jämförelse mellan tornen och normandiska borgar. Dessa borgar byggdes som runda under 1000-tal och ändrade sedan form under slutet av århundradet och fortsatte byggas in på 1100 och 1200-talet (Geijer 1993:25).

Vad de olika formerna beror på är alltså under diskussion och svårt att avgöra då för lite forskning har gjorts på området. En enkel förklaring skulle kunna vara olika inflytande från olika områden. Det skulle kunna betyda att Sundre, Öja och Västergarn haft ett annat kulturellt inflytande än vad övriga Gotland har haft. Sedan tidigare är det även känt att Gotland varit ett intresseområde för både Danmark, Mälardalen och Ryssland (Hyenstrand 1989) vilket gör att flera olika områden bör tas med i beräkningen.

På Sveriges ostkust finns det åtminstone sju kända runda kastaler. Flera av de platser där kastalerna legat har med tiden blivit platser för slottsanläggningar, där kan exempel från både Kalmar, Borgholm samt slottet Tre kronor nämnas (Lovén 1996:102). Ingen av de runda kastalerna på Gotland kan kopplas till något slotts- eller borgsammanhang.

Ett eventuellt undantag skulle dock kunna vara i Västergarn. När Nils Tidmark år 1935 undersökte kastalen i Västergarn kom han i kontakt med en eventuell borganläggning som skulle legat i Västergarn som kallad "Västershus". Tyvärr finns det inga sådana lämningar funna i Västergarn som skulle kunna tyda på att en sådan borganläggning skulle ha legat där. Det finns dock uppgifter från att klockaren i Västergarn, Erik Stenquist, ska ha hittat kalkstengolv norr om kastalen (Zachrisson 1999: 16). Vad detta kalkstengolv bör kopplas samman med eller symboliserar är dock svårt att avgöra. Begreppet "Västershus" är ändå av intresse då ordet "hus" i medeltida sammanhang även betydde försvarsverk, exempelvis Nyköpingshus (Zachrisson 1999:16).

I övrigt kan en lättare sammanfattning av de runda tornen göras eftersom samtliga runda kastaler på Sveriges ostkust, med undantag för kastalen i Fällnäs har legat placerad med utsikt över viktiga seglingsrutter (Lovén 1996b:102).

Ytterligare inspiration för runda torn kan ha kommit av de gotländska handelsmännens resor. Pilgrimsresor från Europa till Jerusalem genomfördes från 1000-tal men även andra områden som kalifatet och Byzan kan vara inspirationskällor för byggnationen av kastalerna (Svensson 1994:19). Tidmark menade att det fanns tre betydande strömningar för den nordiska kastalbyggnaden. Han menar att det finns en sydlig strömning som härstammar från kontinenten och når Gotland. Denna rörelse kan delas in två olika kategorier, en äldre tradition av runda kastaler samt en yngre av fyrkantig. Den firsidiga traditionen rör sig sedan till Norrland och får ett fäste där (Tidmark 1933:12).

Den andra strömningen kommer från Danmark, men kan enligt Tidmark som hänvisar till Hugo Fröléen härstamma från Wagrien, en ö i norra Tyskland (Fröléen 1911). Där ska det ha

uppförts långhuskyrkor med runda torn, dessa ska då enligt Tidmark ha spridit sig till Danmark och via Skåne till Sveriges ostkust och sedan gått norrut längs med kusten till Stockholm (Tidmark 1933:8).

Den tredje och sista strömningen menade Tidmark var en senare firsidig tradition som i huvudsak utvecklades mellan 1200-1300 tal. Denna strömning är den som senare sker i Norrland och mynnar ut ur den första strömningen (Tidmark 1933:12). Det finns vissa antaganden i Tidmarks arbeten som har åldrats bra medan andra inte gjort det. Tidmarks argument till varför de gotländska runda kastalerna inte kunde härstamma från Danmark var på grund av att den då rådande uppskattningen av de gotländska kastalernas ålder inte överensstämde med de danska.

Göran Prahl som har undersökt kastalerna menar att de runda kastalerna har varit influerade av de danska (Prahl 1996:18). Prahl tillbakavisar Tidmarks hypotes med att de runda kastalerna skulle vara äldsta eftersom det i flera tornborgar i Sverige visar att både teknikerna funnits i Sverige från ungefär mitten av 1100- talet (Prahl 1996:11). Det är däremot osäker på vilket sätt Gotland kan kopplas till de omkringliggande områden. Det är därför svårt att säga om inspiration ligger närmast i Danmark, Sverige eller något annat område.

Eftersom de gotländska då förknippades med tidigare träkyrkor ansågs dateringen vara under 1000 – tal medan de danska var av 1100-tal (Tidmark 1933:5). Dagens kunskap har visserligen ingen närmare datering av de runda kastalerna men deras koppling till träkyrkor anses inte lika självklar idag. I uppsatsen om medeltida stenhus påpekar Qviström att ytterligare finns en skillnad var gårdsportaler och grindstolpar som finns omkring på Gotland. Grindstolpar återfinns nästan enbart på södra delen av Gotland och nästan exklusivt på Storsudret. Qviström föreslår att detta mönster och det liknande med kastalerna innebär att den södra delen av Gotland haft ett annat sätt att uttrycka sig på än den norra (Qviström 1995:40). Detta syns även i ortnamn, kyrkogårdsfynd, sockennamn och bilstensformade runstenar där södra Gotland utmärker sig från öns centrala och norra del. Detta indikerar också att sociala och ekonomiska förhållande kan ha varierat starkt (Hyenstrand 1989:135).

Flera forskare menar att Gotland under denna tid var utsatt för flera olika inflytanden. Bland annat tycks vissa stridigheter inträffa på Gotland någon gång mellan 1000 – 1150 vilket nämns i Gutesagan och på flera runstenar (Hyenstrand 1989:133). Detta har enligt Hyenstrand tolkats som att Gotland under denna tid kan ha varit ett intresseområde från flera kringliggande maktcentra som Ryssland, Danmark eller från Mälardalsområdet (Hyenstrand 1989:133). Det finns även noterat att en identitetskris i motsättningar mellan bygdeterritorier och sockenterritorier pågick, något som enligt Hyenstrand var en konsekvens av att större politiska och framväxande riken runt Östersjön gjorde anspråk på kontrollen över ön (Hyenstrand 1989:135). Huruvida detta uttryckssätt relaterar till en identitetskris eller det även finns rena kulturskillnader eller om identitetsbyggande är däremot osäkert. Det är dock väsentligt att tänka Gotland som en ö som kanske inte var enad.

Sammanfattningsvis kan formen inte i nuläget avgöra ålder eller influenser. Däremot finns det indikationer på en skillnad mellan södra och norra delen av ön, där även olika uttryck finns. Hur denna skillnad förhåller sig på västkusten där Fröjel som är enligt denna hypotes tillhör den norra medan Västergarn som ligger cirka sju kilometer norrut från Fröjel tillhör den sydliga. Den senaste utgrävningen av Hamra visar även att Storsudret inte enbart representeras av runda utan även fyrkantiga. Detta blir givetvis en helt ny förutsättning i tolkningsbilden av kastalerna och dess former. Slutsatsen blir att det i nuläget inte finns någon tydlig distinktion mellan formen på kastalernas och deras ålder samt funktion.

4.2 Ålder

Diskussionen om kastalernas ålder har pågått under väldigt lång tid. Kyhlberg menar att Kruttornet i Visby som är daterad till 1155 sannolikt är den äldsta kastalen på Gotland. (Kyhlberg 1991:178). Kyhlberg menar att byggnationen efter Kruttornet därefter följt i Ala – Ardre – Lärbro- Fröjel- Gammelgarn- Kräklingbo- Sundre – Öja- Västergarn och slutligen Hamra (Kyhlberg 1991:251. Kyhlberg menar att de firsidiga kastalerna härrör från 1100-talet. Under 1200-talet, menar Kyhlberg, sker troligtvis en omstruktureringsperiod i samhället vilket resulterar i att de runda kastalerna byggs. De runda kastalerna fortsätter även in under 1300-tal. En diskontinuitet mellan de båda sorterna är synlig och sker under 1200- talet (Kyhlberg 1991:178). Kastalerna hör samman med en tidigare byggnadsfas av kyrkor under 1100-talet (Kyhlberg 1991:178). Svensson menade att kastaler troligen härrör från kyrkobyggnationen av material i såväl sten som trä. Datering ligger mellan 1099-1193 (Svensson 1994:20). Kastalerna är uppförda av externa handelsmän som bedrivit handel längs den gotländska kusten (Svensson 1994:20). Troligen har både de runda och fyrkantiga tillkommit under tyskt inflytande med eventuellt med tyska byggare (Tidmark 1933:9). Göran Prahl vill koppla samman kastalbyggnationerna att vara i samma tid som befästningarna av kyrktorn på Öland äger rum vilket äger rum mellan 1170 – 1250 (Prah 1996:18).

Eftersom majoriteten av kastalerna på Gotland varken är daterade eller undersökta så är det väldigt svårt att diskutera vilken tid som de härrör ifrån. På Gotland är fem kastaler utgrävda; Kruttornet, Fardrume, Öja, Hamra samt Västergarn. Av undersökningarna från Kruttornet, Fardrume och Öja hittades inget som kunde kopplas till byggnadsperioden eller säga ålder på kastalen. I Kruttornet framkom endast material som keramik och ammunition daterad till 1600-1700 tal, vilket speglar byggnadens sekundära användning som lagerlokal (Falck 1972:3). I Öja framkom järnföremål och i Fardrume framkom en ring (Svahnström 1942) men inga av fynden kan dateras eller sätta byggnaden inom en tidsperiod. I Västergarn är undersökningshistoriken ännu mer komplicerad. Detta eftersom det finns uppgifter att bönder redan på 1600-talet har grävt i kastalen (Zachrisson 1999:15). De första fynden från Västergarn kom 1865 men eftersom dokumentationen var dålig och att fynden är förkomna går inte en datering att göra på dessa fynd heller. När Tidmark grävde längs utsidan av kastalen 1935 framkom inte heller någonting som skulle kunna resultera i en datering eller någon kunskap om byggnadens ålder (Tidmark 1935).

Dateringar på kastaler har däremot gjorts i Gammelgarn (1215), Kruttornet (1155) och slutligen Hamra (1030) (Hoffman 2018:9). Gällande både Kruttornet och Gammelgarn finns en del källkritiska inslag som bör tas i beaktning. I olika källor förekommer nämligen olika dateringar. Både Kruttornet och kastalen i Gammelgarn är daterade av Alf Bårthen och presenteras i hans bok ”*Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*” från 1995. Det har dock under senare tid kritiserats huruvida hans dateringar faktiskt är korrekta eller inte. Denna kritik har sammanfattats av arkeolog Gun Westholm i sin artikel ur Gotländskt arkiv 1998. Kritiken kan framförallt delas in i två olika kategorier. Den första gäller osäkerheten kring vad hans dateringar är baserade på. I hans bok säger han att information om var dessa prov tagits har lämnats in till Riksantikvarieämbetets kontor i Visby. Dessvärre har dessa prov försvunnit och all information som finns kvar i Bråthens bok är att provet tagits ifrån till exempel en bjälke, golvplanka eller dylikt, men var i byggnaden dessa tagits ifrån förblir okänt sig (Westholm 1998:37). Detta gör sig tydligast i Kruttornet där två olika dateringar visar på två olika årtal. Det betyder att det två dateringarna kan stämma. Informationen om var Bråthens prov har tagits i Kruttornet hade eventuellt bidragit med ny kunskap om hur lång tid uppförandet av kruttornet tog. Gällande Kruttornet finns belagt att prov tagits från tredje våningen som visar att trädet för

byggnation har fällt kring 1151-1152. Det finns ytterligare en datering till 1149 men var i Kruttornet den provtagningen kommer ifrån är okänt (Westholm 1998:45).

Den andra källkritiska aspekten är att Bråthens provtagningar är felaktiga med ett par år. Westholm har räknat ut detta genom att jämföra Bråthens dateringar med en kollega och konkurrent Thomas Bartholin. I flera fall där dateringar av samma byggnad gjorts har olika provresultat presenterats. Som tidigare nämnt är det i flera fall oklart vilket trästycke som Bråthens provtagningar är ifrån. Vid dateringen av Kv Apoteket är det dock känt att både Bråthen och Bartholins prov är tagna från källaren. I de dateringarna skiljer sig Bråthens prover från Bartholin med sex år. I andra fall, som för dateringen av Kv Museet, skiljer sig dateringarna med 70 år. Westholm har därför jämfört Bråthens dateringar med den kända stadsbranden i Visby som enligt Strelow skett kring 1311. Bråthen har i sin bok under ”säkra dateringar” sju provtagningar som visar åren 1306-1307. Två av dessa dateringar är från ”Liljehornska huset”. Från detta hus är det känt att proven tagits från takstolen vilken varit utsatt för en eldsvåda. Baserat på detta sammanhang samt de tidigare nämnda jämförelsen med Bartholins datering av Apoteket så menar Westholm att det är säkert att utgå ifrån att Bråthens dateringar har en felmarginal på minus sex år (Westholm 1998:37). Detta gör att Bråthens datering av Kruttornet som han presenterar som 1151-1152 (Bråthen 1995:32) i själva verket blir 1157-1158. Gammelgarn som enligt Bråthen dateras till 1202 (Bråthen 1995:60) ska, om Westholms teori även gäller här, dateras till 1208-1209.

Bråthén försökte också datera andra kastaler på Gotland. Totalt rörde det sig om fem kastaler där trärester tagits till vara på för analys, dock var det bara Gammelgarns kastal och kruttornet som daterades (Bråthen 1995:32,57). De kastaler som Bråthen presenterar kort i sin bok är Västergarn, Fröjel, Sundre, Ardre, Kräklingbo, Gothem och Lärbro. Bråthen presenterar även en byggnad från Alva (Bråthen 1995:57ff). Bråthen lägger även fram ett dateringsförslag till kastalen i Fröjel. Vid kastalkrönet fann Bråthen tegelstenar av bränd lera. Detta skulle indikera att kastalen är byggd någonstans kring 1200 -talet eftersom tegelstenar först introducerades till Gotland vid den tiden (Bråthen 1995:59). Hamra som dateras till 1030 är även det osäkert menar Martin Hansson, eftersom Hamra är daterat ur ett kollager så är det svårt att säga vad dateringen representerar. Hansson, som tagit del av Hoffmans text, menar att flera av föremålen som framkom i kastalen pekar mot en 1100-tals kontext (Hansson in press). Dateringarna på de olika daterade kastalerna ändras dock mellan olika skrivna källor. Detta kan bero på att de undersökningar som genomförts av Alf Bråthén vid ett senare tillfälle börjat ifrågasättas, och att det bör läggas till +6 år på dessa dateringar. Samtidigt visas dock att Kyhlbergs teori om kastalernas ålder inte stämmer, men det är också svårt att få ett helhetsperspektiv när det är så få av dem som är undersökta.

Både Tidmark och Kyhlberg menade att kastalerna var sammanhörande med träkyrkor. Av de träkyrkor som finns daterade i Hemse och Eke ger de båda tiden kring 1120 (Hyenstrand 1989:51) vilket tillhör tiden vid kastalernas antagna uppförande. Vid kyrkan i Silte är dateringen mer osäker men åtminstone två av de dateringar som genomförts visar på 1100 -tal (Hultberg 2015:29). I de allra flesta fall är kastalerna svåra att direkt koppla till en tidigare kyrka. Istället ger många forskare kastalerna en rumslik koppling till den kvarvarande kyrkan. I de flesta fall har gotiska kyrkor byggts över den redan existerande romanska kyrkan. Samtidigt kan ett kritiskt tänkande över tolkandet av dessa romanska kyrkor tas i beaktning. Ofta tillfaller tolkas dessa byggnader vara en föregångare till den senare byggda kyrkan som finns på platsen. Detta gäller i synnerhet träbyggnader som stavkyrkorna även tillhör (Hansson 2006:176). Jes Wienberg skrev 2001 om den gotländska guldåldern. En period som enligt honom påbörjades kring 1150.

Den gotländska stenbyggnadstraditionen, eller den gotländska stenbyggnadsfasen som den också kallas, var en förändrad maktmanifestation. Den tidigare maktmanifestationen var traditionen att gräva ned silverskatter, något som pågick mellan 800 – 1140. Kyrkobyggnationen som ska ha börjat kring år 1150 kan eventuellt peka på att en annan syn på makt tillkom (Wienberg 2001:231). Kyrkobyggnationen kan kopplas in i en europeiseringsprocess där kyrka, internationell handel och framväxande av stat utvecklades. Detta sker framförallt

under 1200-talet (Blomkvist 2010:72). Historiken Nils Blomkvist menar även att en invandring kopplad med specialister och nymodiga arbeten sker till Gotland. Detta innebär att mästare och verkstäder från olika håll kommer från flera håll. Detta syns på kvaliteten av byggnader, utsmyckning och inredning. Till denna invandringsvåg hör även sten mästare och lättare arbetskraftsinvandring som gårdsarbete även förekom (Blomkvist 2010:82). Denna byggnation och den rikedom som resulterade i byggnationen bromsades ned på grund av inbördeskriget 1288 och fick ett abrupt slut efter 1361 då invasionen av Valdemar Atterdag ägde rum (Wienberg 2001:233). Det kan också diskuteras om dessa byggnader kan ses som en typologisk länk mellan de profana stenhus som kom att byggas på Gotland (Kyhberg 1991:180)

Trots bristande underlag för datering av kastalerna kan det visas att kastaler inte byggdes i en enad byggnadsfas eller under en bestämd tid, utan snarare återfinns i flera olika tidsperioder varav alla dock ligger kring tidig medeltid. Troligen kan detta förklaras genom att kastalerna byggdes i olika samhällsskeenden och därför tillhör olika perioder.

4.3 Funktion

Hos de flesta forskare har olika funktioner hos kastalerna kommit att diskuteras. I den allra tidigaste forskningen ansågs kastalernas rumsliga koppling till kyrkan vara avgörande för sambandet till kyrkan. Oklart är dock vad för funktion gentemot kyrkan som kastalerna hade. Flera forskare menar att de försvarsdetaljer som finns på kastalerna kan kopplas till Östersjöns oroliga period under 1100 – talet då både vendiska och baltiska sjörövare härjade i Östersjön (Lovén 1996:39). Gunnar Svahnström tolkade kastalerna som ett skydd mot just de vendiska och baltiska sjörövarna (Svahnström 1942:60). Under denna tid pågick även korståg mot Baltikum och vissa forskare menar att uppförandet av kastalerna berodde på detta (Kyhberg 1991:180). Kyhberg har i sin forskning presenterat flera olika funktioner där kastalerna figurerar. Generellt sett syftar han till att finna ett samband mellan kastalerna som en del av det första kyrkobyggandet och sockenbildningen. Detta syns tydligast i trakten kring Gammelgarn och Kräklingbo där de eventuellt markerar olika folklandsgränser (Kyhberg 1991:249). En ytterligare kategorisering av dessa olika byggnadstyper av runda och fyrkantiga kan baseras på funktion och tidsrum. De runda kastalerna bör visa korstågsledningens införande med snäckor som skedde kring slutet av 1100 -talet och början av 1200-talet. Dessa snäckor som var sju till antalet nämns i Gutesagan och avslutas runt 1285 av Kung Magnus (Kyhberg 1991:249). Kyhberg vill koppla samman de firsidiga kastalerna med de, försvarskyrkor som finns på Gotland. Försvarskyrkorna definieras i hans arbete av de kyrkor vars torn är tjockare än två meter. Tyvärr går Kyhberg inte in på vad denna gränsdragning baseras på. Dessa försvarskyrkor samt firsidiga kastaler ska ha fungerat som tidiga eventuellt institutionaliserade härbärgen. Dessa ska i senare fall ha fungerat som förebild åt de stenhus som senare byggdes på den gotländska landsbygden (Kyhberg 1991:249).

Kastalerna må även ha varit ett tydligt fenomen i ett landskap som för det mesta innehöll trähusbebyggelse. Möjligtvis finns det även rester av trähusbebyggelse runt kastaler och kyrkor och som alla är del av en storgård. I detta fall kan kastalerna använts som ett verktyg för stormän att exponera en överhet. Detta är i sådana fall en konsekvens av en period då samhället blir mer polariserat där fokus ligger på individuell makt, inflytande och rikedom (Kyhberg 1991:251). Anders Andrén har, likt Kyhbergs teori, fört diskussionen om kastalerna på ett liknande sätt. Kastalerna har enligt Andrén tillhört en storgård, som i en senare tidsperiod även uppförde kyrkorna. Kastalerna har använts som förrådshus och fungerade även som skydd åt de boende på storgården under orostider (Andrén 2011b:39f). Detta skulle eventuellt kunna förklaras genom den kustetablering som sker vid denna tid på Gotland (Hyenstrand 1989:133). Detta syns bland annat i att skattfynden under 1100-talet förskjuts mer till kusterna (Hyenstrand 1989:27). Malmer menar att detta beror på en förändring i handelns struktur och att det vid kusterna fanns en koppling till köpmannaklass (Malmer 1973 refererad i Hyenstrand 1989:27). Andrén baserar sin hypotes kring kastalernas funktion på sin teori kring kyrkornas uppförande.

Kyrkorna har uppförts av stormän som gårdskyrkor för att sedan i ett senare skede bli en sockenkyrka (Andrén 2010:39f). Andrén menar att socknarnas namn kan härledas till storgårdar med samma eller liknande namn. Stöd för detta finns bland annat i Grötlingbo kyrka där en gravsten från 1200-talet nämner gården Sundre (Andrén 2011:215).

Skillnaden mellan storgårdar och byar är svår att avgöra och diskuteras flitigt. Gustaf Svedjemo menar att det är svårt, om inte omöjligt, att se skillnaden mellan gård och by, och att antalet hus bör reflektera antalet bönder (Svedjemo 2014:209). Svedjemo har inte gjort en studie över ortnamnen men hänvisar till ett exempel från Fide socken där det fanns en grupp gårdar som benämns Fidbyn i etnografiska källor. Via detta exempel tycks detta istället föreslå att storgårdarnas namn i själva verket kan vara namn på kringliggande byar (Svedjemo 2014:195). Förekomsten av byar måste nödvändigtvis inte säga att det var stormän som uppförde kyrkorna. Däremot finns det i Anga kyrka en runinskrift som troligen räknar upp var och en av gårdsägarna i socknen som gick ihop och uppförde kyrkan (Svedjemo 2014:196).

Kastalerna må enligt Andréns hypotes ha fungerat som förrådshus. Det finns en logik i att vilken byggnad som helst kan tjäna som ett försvar om det bara finns en grupp av människor som är villiga till att försvara den (Hansson 2006:82). Så huruvida kastalerna är byggda som försvarstorn med sekundär funktion som förrådshus eller som primär funktion som förrådshus med en sekundär användning till försvar i orostider blir därmed svårtolkat. Samtidigt är kastalerna inte placerade i landskapet på den plats som är bäst lämpad i försvarssyfte. Kastalerna är oftast placerade i kustlinjer eller i dalgångar vilket ur en försvarsstrategisk utgångspunkt inte får ses som optimal (Svensson 1994:14). Många stormän i det medeltida Sverige byggde exempelvis sina borgar eller befästa gårdar på mer avskilda platser. Ofta utnyttjade dessa landskapet och naturliga hinder som mossar, våtmarker eller sjöar för att förhindra en attack (Hansson 2011:34).

Anledningen att det inte syns på Gotland kan vara att Gotland inte haft en jordägande elit (Svedjemo 2014:195). Andrén har dock undersökt och sett att flera aristokratiska uttryck finns bland kyrkorna. Dessa syns bland annat i Föllingbo som har ett bevarat galleri, Hablingbo med ett extra fönster, Halla med en eventuellt markerad tornvåning och Hejnum med en högt sittande dörr i tornet. Andrén har även sett att i alla gånger en kastal uppträder så saknas ett romanskt västtorn, undantagsfallet är kastalen i Fröjel. Slutsatsen blir att kastaler har ersatt romanska västtorn (Andrén 2010:39ff). Prahl öppnar för tolkningen att kyrktornen på Gotland har liksom andra delar av kyrkorna har blivit ombyggda (Prahl 1996:33). Prahl lägger även fram i sin slutsats att någon direkt korrelation mellan lokala stormän och kastaler inte är tydligt (Prahl 1996:45).

Hansson har i sin text om kastaler delat in alla i tre olika kategorier. Dessa är hamnkastaler, kyrkokastaler samt gårdskastaler. Huruvida den kategoriseringen egentligen spelat roll under kastalernas samtid lämnas osagt. Det finns studier från Göran Svensson som menar att de allra flesta av kastalerna låg placerade vid olika vattendrag. Detta gäller såväl kusten till havet, åar och även sjöar (Svensson 1995:11ff).

Det går dock att rikta viss kritik mot Svenssons landskapsstudie. Bland annat nämner han att det utanför kyrkan i Lärbro ska ha funnits en vattenled, vilket är synligt genom trärester från broar som hittats norr om Lärbro kyrka. Sundet hade sin smalaste område öster om Lärbro kyrka. Platsen är rik med fornminnen från både sten, brons och järnålder (Widerström 2006:6). Sundet vid Lärbro har troligtvis försvunnit under tidig bronsåldern på grund av landhöjningen (Widerström 2006:5). Dessa är dock daterade till äldre järnålder och försvann därför innan uppförande av kastalen. Detta betyder alltså att sundet vid Lärbro inte har funnits vid uppförande av kastalen. Svensson menar därför att kastalerna i första hand inte är försvarstorn utan att de snarare, med hänsyn till sin nära koppling till vatten, kommer från, handelsverksamhet. Förslaget till vad kastalernas funktion i detta anseende ska ha varit är välförsvarade packhus, troligen uppförda av utländska köpmän (Svensson 1995:20).

Andra studenter har även de uppmärksammat kastalernas olika nämnda samt tänkbara funktioner. Eftersom Prahl arbetade med tre olika områden (Gotland, Bornholm och Sydöstra Skåne) i sin uppsats så blir möjligheterna och slutsatserna olika. I jämförelse med materialet

från Skåne och Bornholm så finns det tre olika karaktärsdrag från de gotländska kastalerna. Det gäller bland dels att de gotländska kastalerna har en väldigt tydliga försvarsfunktionella drag som skottgluggar och höga ingångar, något som inte finns lika tydligt i de andra av uppsatsens områden (Prahl 1996:20). En ytterligare skillnad är att de gotländska kastalerna är betydligt mer kustbundna. Detta tolkar Prahl som att de gotländska bör kopplas till handelsverksamhet. Undantaget i detta fall menar Prahl är Gothem, andra som Svensson menar att även Gothem ligger nära en vattenled vilket möjliggör att även den kan vara förknippad med handelsverksamhet (Prahl 1996:30; Svensson 1995:11ff).

Om kastaler på något sätt utmärker sig i de socknar som via handeln har blivit rika har Prahl även visat att detta inte stämmer, med utgångspunkt från både Taxuslistan (Visbyversionen 1585) och Revisionsboken (1600 – tal), slutsatsen blir att kastaler både finns i rika och fattiga socknar (Prahl 1996:38). Det sista utmärkande draget för de gotländska kastalerna som Prahl kommit fram till är att de ligger långt ifrån kyrkor jämfört med de andra områden som var med i studien, framförallt gäller detta för kastalerna på Storsudret. Prahls studie visar att hela 80 % av hela studiens kastaler ligger inom ett avstånd inom 25 meter från kyrkan. På Gotland är det endast fem av elva kastaler som finns inom detta avstånd (Prahl 1996:29). Detta tolkar Prahl som att kastalerna på Gotland inte har samma anknytning till kyrkan som annars anses självklart (Prahl 1996:32).

Svensson har även gjort fosfatanalyser vid vissa av kastalerna, detta för att undersöka om det legat gårdar i närheten av dem eller inte. Fosfatkarteringar har gjorts i Fardrume, Öja, Sundre, Gammeln och Fröjel (Svensson 1995:23). Karteringarna visade förhöjda värden omkring kastalerna vilket indikerar en aktivitet men inget som med säkerhet kan kopplas till en gård.

Likt Visby bör det även på landsbygden vara en efterfrågan på att ha magasin av olika slag. Huruvida Kruttornet står till denna hypotes eller ej nämner Svensson dessvärre inte. Göran Prahl har även diskuterat flera olika funktioner som kastalerna anses ha.

4.4 Fynd

Fynden i kastalerna är bristande. Detta kan bero på två olika anledningar. För det första är väldigt få av Gotlands alla kastaler utgrävda. För det andra är flertalet av de faktiskt utgrävda kastalerna sparsamma med fynd och det verkar nästan som att de är ”städade”. Vid Gunnar Svahnströms utgrävning av Öja kastal hittades endast ett par metallföremål och rödgods (Svahnström 1947:2). (Svahnström 1942:60). I Västergarn finns anteckningar om fynd som dessvärre försvunnit ur arkiven (Cassel 1999:25). Däremot finns det fynd från Tidmarks utgrävning 1935. De är bevarade i Historiska museets samlingar och det rör sig bland annat om en trefotsbrodd. Broddar är ett svårdaterat material och relativt utforskad. Trefoten framkommer redan under Vendeltiden men återfinns mest i medeltida material. Någon fast datering för de finns dock inte.



Figur 12: Beslag av horn/ben från Hamra Kastal

Bild hämtat från Hoffman 2018:14

medeltida befästning på Öland Artefakterna skriver Aron Andersson om Beslag i benskulptur. I detta kapitel presenteras flera liknande föremål, dock är inget liknande den i Hamra. Benskulpturerna från Eketorp har tolkats föreställa kameler, lejon (Se figur 15 Längst upp och ner) och hare (Andersson 1998:253f).

Den utgrävning av kastaler som genererat mest material är utgrävningen av Hamra kastal. Bland fynden finns bland annat armborstpil, djurhuvudformat spänne, beslag av horn /ben (se Figur 14 pil), lins av bergkristall, radbandspärlor med mera. Ett av fynden skiljer sig från de övriga, nämligen beslag i horn. Detta är något som på Gotland, så vitt skribenten vet, endast har hittats i Hamra och i Visby. Flera liknande beslag har dock hittats i Eketorp III på Öland. I boken *Eketorp III -Den*



Figur 13: Längst upp: Ben /horn beslag föreställande en dromedar ,funnen i Eketorp III

Centralt: Ben/hornbeslag föreställande en tiger eller lejon i språng, funnen i Kv Priorn 4 i Visby

Längst ned: Ben/hornbeslag föreställande ett lejon, funnen i Eketorp III

Beslaget i Hamra är inte heller det enda beslag i benskulptur som hittats på Gotland. I en undersökning av Priorn 4 i Visby framkom under ett golvlager som daterats till 1100 -talet (Larsson 2012:2). Beslaget tolkades av Waldemar Falck som ett lejon i språng och Andersson föreslår att det även skulle kunna föreställa en tiger i språng (se Figur 15 centralt)(Andersson 1998:254). På platsen framkom även keramik daterat till mellan 1100-1300 talet. Det hittades även en gjuteriverkstad på platsen, daterad till 1200-talets senare hälft (Larsson 2012:3). Beslag i benskulptur är förutom fyndet i Visby och Hamra endast återfunnet i Eketorp. Inte heller finns det enligt Andersson några motsvarigheter bland utländska fynd. Detta kanske beror att dessa beslag inte fått någon större uppmärksamhet. Detta gör att tolkningen av dessa är vardagsföremål (Andersson 1998:255). Vad beslaget använts till har diskuterats av forskare. Somliga har tolkat att det suttit på skrin, kammar, knivar eller liknande föremål. Andersson menar att föremålen är så pass grova att de snarare har använts i klädedräkter som utsmyckning. Förslagsvis har detta suttit i ett bälte eftersom beslagen har varit fästa i ett organiskt material som tolkats som läder. Det är dock möjligt att de även suttit på bärremmar till nycklar och knivar samt även remmar till pilkoger, svärd, sköld med mera (Andersson 1998:255).

Dateringen av denna form av föremål har varit svår. De står utanför den förkristna djuornamentikens formvärld och har inte heller gotiska heraldiska formvärlden som träder upp i Sverige kring 1300. Andersson sätter dateringen av dem till 1100 – tal vilket även stämmer överens med fyndet i Visby (Andersson 1998:255). Var de tillverkats eller varifrån de kommer förblir däremot okänt (Andersson 1998:256). Figurer som påminner om beslagen funna i

Hamra och i Eketorp men som inte är likadana har hittats i Barcelona i Spanien. Dessa figurer föreställer lejon, hjort samt elefant är cirka två cm stora med endast en nitbricka i sig (Andersson 1998:257), därmed betydligt mindre än den i Hamra som var cirka fyra centimeter (Hoffman 2018:14)

Det återfanns även djurhuvudformade spännen, något som i många fall kopplas till 1000-talet. Lena Thunmark Nylén menar på att detta inte stämmer. Genom att utgå ifrån tidiga kyrkogårdsbegravningar menar Thunmark att de djurhuvudformade spännen snarare kan härledas till 1100 och 1200-tal (Thunmark Nylén 1991:191). Andra föremål som hittades i Hamra som bergkristallslinsen kan också ha en datering till medeltid. I Östersjöområdet har bergkristaller bland annat använts till 1200 – talet i Gotland används de främst i dräktbegravningar och blir då mest förknippade med vikingatiden, även om Thunmark argumenterar för att dräktbegravningarna kan ha fortsatt under längre tid (Thunmark Nylén 1991:182). Bultlåsnyckeln som återfanns i Hamra hör dock exklusivt ihop med medeltiden (Thunmark Nylén 1991:159).

5. Diskussion

Uppsatsens syfte är att diskutera kastalerna utifrån ett gotländskt perspektiv. Uppsatsen avser att besvara detta syfte genom frågeställningarna varför kastalerna uppfördes och vem som uppförde kastalerna. Forskningsläget är minst sagt förvirrande. Detta beror på att flertalet forskare har upptäckt eller tolkat kastaler men det finns inget överenskommet antal eller en generell uppfattning om hur många det finns eller har funnits. Detta gör att antalet kastaler i dagsläget fortsätter förbli osäkert eftersom syftet med uppsatsen inte är att diskutera hur många kastaler som finns på ön. Eventuellt kan framtida forskning gå igenom och klargöra detta.

Uppsatsen syftar till att diskutera vem som uppförde kastalerna har varit ett svårt ämne att diskutera, framförallt eftersom information om kastalerna är begränsad. Detta beror dels på att det finns väldigt få skrivna källor bevarade från tiden när kastalerna uppfördes dels att väldigt få av kastalerna blivit undersökta. Trots detta finns flera metoder som kan bidra med kunskap. Det måste utgå ifrån att kastalerna krävt en organisation. Detta gäller inte bara tillgång till material utan även frakt, arbetare och personer med expertkunskap. Detta gällde stenhuggare och murare. Uppförandet kring Yxkull 1190 ger en inblick i att gotlänningarna åtminstone kunde mura men eventuellt även var vana att arbeta med sten. Tillgång till material är även det avgörande och eventuella framtida studier skulle kunna ge insikt om denna tillgång varit avgörande för uppförandet av kastalerna. Kastalerna på södra Gotland är uppförda i sandsten, något som visar på att kastalerna haft en lokal förankring.

Hur organisationen på Gotland var uppbyggd under denna tid är inte säkert. Däremot kan Bulverket visa hur omfattande organisationen var på Gotland. Ansvarig arkeolog Johan Rönby har konstaterat att cirka 25 000 stockar krävdes för att uppföra Bulverket, vilket betyder att ett område på 50,000m² bör ha avverkats för att klara av byggnationen (Rönby & Adams 2006:184). Om 100 personer tilldelats detta arbete skulle det ta 365 dagar att utföra. Bulverket indikerar alltså att en stor organisation fanns på åtminstone norra delen av Gotland under 1100-talet. Baserat på kastalerna, utan att en beräkning gjorts gällande arbetslag eller antal stenblock som krävdes, bör en liknande organisation ligga bakom även uppförandet av kastalerna. Inte minst gäller detta eftersom det var betydligt fler som var kunniga att arbeta med trä, men desto mindre med arbete i sten.

Konstruktionsmässigt krävs en ekonomisk stark eller inflytelserik organisation för att uppföra sådana byggnadsverk. Svaret till denna diskussion finns snarare i en debatt utanför kastalerna själva. Resultatet vem eller vilka som uppförde kastalerna blir istället avgjort beroende på hur samhället under det tidigmedeltida Gotland såg ut. Debatten som i allra högsta grad är levande handlar egentligen om huruvida Gotland var egalitärt eller inte. De som i denna debatt argumenterar för att Gotland var ett hierarkiskt samhälle innehållandes storgårdar brukar argumentera att kastalerna tillhörde dessa tidigare storgårdar. Hos de som talar för den ”bonderepublik” som det tidigmedeltida Gotland brukar beskrivas som, brukar kastalerna inte nämnas den litteratur som undersökts i uppsatsen.

Det som kan utgå ifrån är att kastalerna i deras ögon eventuellt bör räknas som något kollektiv kustförsvar eller som ett gemensamt skydd av socknens plundringar. Vad som talar för att kastalerna var en del av en storgård är att den passar in i den krigskultur som fanns inom den europeiska medeltida aristokratin, med dess ideologi att på något sätt särskilja sig från samhället eller att uppföra fortifikationsverk som borgar eller slott. Uppförandet av dessa borde nödvändigtvis inte bero på krig eller orostider utan kan istället stå för ett maktuttryck och en symbolik. Flera av dessa borgar har bland annat haft en administrativ roll. Slotten var en del av ett komplext nätverk av sociala och ekonomiska relationer vars målsättning var att få en

organiserad användning av landskapet och dess resurser. Flera sådana aristokratiska uttryck finns vid ett fåtal kyrkor på Gotland, även de stenhus som uppfördes på Gotland kan indikera att storgårdar har funnits. Däremot har storgårdar på Gotland inte varit lika stora som på det svenska fastlandet.

Den andra gruppen menar att storgårdar inte funnits på Gotland eftersom det saknas stöd i både arkeologiska och skriftliga källor. Dessa menar att Gotland under medeltiden var egalitärt men samtidigt fanns skillnader mellan olika samhällsgrupper. Skillnader som ekonomi, inflytande och status fanns men det saknades maktinnehav baserades på jordägande. Det fanns inte heller några kyrkor eller biskopar som var jordägande på ön. Dessutom finns det inga rester kvar av de storgårdar som det diskuteras om. Vidare saknas även korrelation mellan områden där kastaler finns och där stenhus återfinns. Det enda undantaget för detta är Storsudret vilket måste bero på andra saker eftersom det inte finns några kastaler på landsbygden nära Visby. Denna fråga kan dock endast besvaras under fortsatta diskussioner om Gotlands tidigmedeltida samhälle. En debatt där jag personligen, i den mån jag själv studerat under denna uppsats sett en avsaknad av kastaler. Jag tror därför att kastaler är viktiga i frågan om det funnits storgårdar eller ej på Gotland. En debatt av detta slag skulle även vara gynnsam för kastalerna eftersom det kan sättas i en kontext.

Problematiken med att så få kastaler har undersökts är att kunskapen om dessa är begränsad vilket resulterar i svårigheter att exakt bestämma när, hur eller varför de uppfördes. Generellt brukar en kastal hänvisas till en annan, detta gäller i synnerhet ålder. Det kan finnas anledning att reflektera kring om kastalerna är uppförda under ett århundrade eller om de även angränsar till annat. De kastaler som i dagsläget är daterade är Hamra (1030), Gammelgarn (1208) och Kruttornet (1158). Detta visar ett ganska brett tidsrum mellan de olika kastalerna, trots att det finns indikationer i fyndmaterialet i Hamra som gör att kastalen kan knytas till 1100 -talet. Hos de övriga kastalerna finns ingen kunskap kring när de uppfördes och en generell bild varför de uppfördes saknas även den. Många forskare har försökt att kontextualisera kastalerna till en mängd fenomen som korståg, storgårdar eller kristnande. Detta kan anses vara enbart kvalitativa gissningar och ett försök att få ett grepp om kastaler där det egentligen inte finns något. För att sätta kastaler i någon form av sammanhang bör det istället utgå från ett enda fenomen, nämligen kastalerna själva. Detta gör sig bäst genom att bygga på fyra olika punkter av att kontextualisera, något som presenterats av arkeologen Ian Hodder. De fyra olika sätten att kontextualisera är den *tidsmässiga*, *rumsliga*, *närliggande deponeringar* samt den *typologiska* (Hodder 1986:132ff). Flera av dessa går dock tyvärr inte att tillämpa på många kastaler eftersom de antingen inte är undersökta eller så fragmenterade att de inte går att avgöra något om det.

Den första aspekten som ska diskuteras för att kontextualisera kastalerna är den *rumsliga* kontexten, där stor relevans knyts an till den rumsliga kontext till kyrkorna som i stort sett finns hos alla kastaler. Vad detta beror på går däremot inte att säga så mycket om i dagsläget. Antingen har de någon kyrklig koppling eller så fanns de på en storgård, även fast det av den senare inte finns några arkeologiska bevis i dagsläget. Det ska också förtydligas att de flesta kastaler har en koppling till den redan existerande kyrka som finns på platsen. Majoriteten av dessa kyrkor har dock byggts senare och i flera av de har det inte hittats en tidigare kyrka på platsen.

Undantaget i detta fallen är i Västergarn där den romanska kyrkan ligger väldigt nära kastalen.

En annan koppling finns även till kusterna. Majoriteten av alla kastaler ligger i kustsocknar vilket även kan tyda på att relationen till vatten har varit viktigt för kastaler. Göran Svensson har även diskuterat denna punkt och kommit fram till att många kastaler är kopplade inte bara till havet men även sjöar och åar. En noggrann landskapsstudie över detta saknas och det kan därför i dagsläget inte sägas något om huruvida dessa var seglingsbara och hur långt avstånd det var mellan vattenleden och kastalen. Oberoende av detta indikerar att vattenleder eventuellt varit viktiga för kastalens uppförande. Vad detta beror på kan däremot diskuteras. Många forskare som tänkt i liknande spår vill föra samman vattnet till antingen handelsverksamhet eller som skydd mot de plundringar som skedde runt om i Östersjön vid denna tid. Om

kastalerna enbart är uppförda i handel eller försvarssyfte är möjligt att ifrågasätta då det finns platser i landskapet som är betydligt mer lämpade för att tjäna det syftet. Samtidigt finns det även fall i till exempel Fröjel och Västergarn som visar att kastaler uppförts intill en hamn eller där tecken på handelsverksamhet finns. Samtidigt är det relevant att då diskutera varför det inte finns kastaler vid alla storgårdar, hamnar eller kustsocknar. För att svara på den specifika frågan krävs fler studier om kastaler.

En ytterligare aspekt som kan diskuteras är den *tidsmässiga*. Denna kan handla om gemensamma dateringar för närliggande objekt. Som tidigare nämnt finns det många förändringar som sker under tidig medeltid på Gotland. Detta bidrar till att många forskare kan tillämpa olika tolkningsförslag för varför kastalerna uppfördes. Somliga menar att kastalerna fungerade som ett värn, andra vill koppla dem till korstågen i Baltikum och ytterligare andra till den eskalerade handeln som skedde. Det är dock svårt att koppla detta direkt till kastalerna. Däremot kan ändå sägas att eftersom handeln på Gotland var omfattande så är det närmast garanterat att den på ett direkt eller indirekt sätt påverkat uppförandet av kastalerna. Ett ytterligare fenomen som framställts är att Gotland genomgick en identitetskris under denna period med ny religion, nya ideal och nya handelspartner. Det går att föreslå att kastalerna eventuellt kan spela en roll inom detta. Denna uppsats har behandlat kristnandet av Gotland, men det finns dock indikationer att denna process varit lång och att olika områden kristnades vid olika tid. Detta kan indikera att faran kanske inte kom utifrån utan inifrån. Flera stridigheter på ön under 1000- och 1100-talet kan indikera en oenig ö. Även inbördeskriget 1288 kan ha sin grund i en oenighet som går längre tillbaka.

Nästa område är *närliggande dispositioner*. För de flesta av kastalerna är fyndkontexten väldigt begränsad. Bland de fynd som gjorts i Hamra återfanns en armborstpil, något som skulle kunna indikera kastalen som något stridsvärn. Det var dock den enda indikationen på att kastalen haft en stridsfunktion. Det övriga materialet är mycket utsmyckningsmaterial som pärlor, radbandspärlor, djurhuvudformat spänne samt beslag i benskulptur. Beslagen i benskulptur är ett väldigt ovanligt föremål och har därför tolkats som ett statusföremål. I Västergarn ser föremålsbilden relativt liknande ut. Tidigare fynd talar till exempel om att det påträffat kammar, pilspetsar och brynen. Det som särskiljer Västergarn från Hamra är att det har påträffat ett kranium i Västergarn. Enstaka fynd har även hittats utanför kastalen i Västergarn och förvaras nu på historiska museet i Stockholm. Ett av fynden är en brodd. Den övergripande bilden av de mycket få fynd som hittats inuti en kastal indikerar att de syftade till att uttrycka status. Detta behöver inte betyda högstatus, men det är inte vardagsföremål och bör därför ses som ett socialt uttryck. Detta syns i pärlorna men i synnerhet ett beslag i benskulptur från Hamra. Undersöks även den miljö i vilka kastalerna finns placerade och deras kontext går det att placera de i tre olika grupper. Dessa gäller gårdskastaler, kyrkokastaler och hamnkastaler. Huruvida dessa var funktionellt åtskilda är svårbedömt men troligtvis hade de samma eller liknande funktion.

Det fjärde och sista området gäller *typologi*. Typologin för kastalerna går att göra på olika vis. Det har försökts att genomföra typologi på kastalerna på Gotland. Detta har dock varierat väldigt och dateringar har visat att försök på typologisering inte stämmer. Samtidigt är det svårt att tillämpa typologi på flera av kastalerna eftersom de oftast är fragmenterade. Det går dock med konsthistorisk utgångspunkt att avgöra murningsteknik och basera en typologi till det. Baserat på murningsteknik har de flesta kastaler där en konsthistorisk datering kunna genomföra en datering till 1100-talet. Eftersom en del kastaler utanför Gotland även hittats vid senare slottsmiljöer kan kastalerna även typologiserar som den initiala fasen i en slottsbyggnation. Det betyder dock inte att de kastaler som byggdes på Gotland var ämnade till att bli borgar. En typologisering som även testats att genomföra på Gotland är att särskilja de runda och fyrkantiga kastalerna. Detta har visat sig vara svårt eftersom de runda kastalerna inte blivit ordentligt undersökta. Andra typologiseringar har även byggt på att försöka se en dateringsmöjlighet baserat på tjockleken hos de olika kastalerna. Inom området för typologisering består denna data egentligen av kvalitativa gissningar. Sammanfattningsvis går

det att säga att typologiseringar av kastalerna på Gotland för närvarande är svårt eftersom det är ett område som inte studerats tillräckligt.

Flera aspekter har lyfts fram inom denna diskussion och kan i många avseenden uppfattas som rörig. Detta ger en avspeglar den generella forskningsfronten vad gäller kastaler. Kastalerna på Gotland kan ses som något som, likt de medeltida stenhusen, symboliserade makt, välstånd och inflytande. Huruvida detta vidare speglar hur egalitärt eller inte det gotländska samhället var i någon större utsträckning avser inte uppsatsen att svara på. Däremot kan kastalerna på ett lättare sätt adderas in i en ekvation av ett stratifierat samhälle som de även gjorts på fastlandet men även föras in i en administrativ roll för kyrkan. Detta utesluter dock inte att kastalerna likväl kan ha varit en del av ett egalitärt samhälle.

Det lätta svaret för vem som uppförde kastalerna må vara en person eller ett kollektiv med makt, inflytande eller rikedomar. Den eventuella kastalen i Kattlunds visar på att domare kan vara en grupp som uppförde kastaler, men det är med stor sannolikhet inte enbart domare som gjorde det.

Förslagsvis har kastalerna i viss utsträckning något sätt med handel att göra. Eventuellt fungerar de både som magasin och försvar. Deras ofta centrala läge med närhet till kyrkan visar att de inte bara kan vara tänkta till försvar eftersom de bör ha använt sig mer av topografin för det. Detsamma gäller även för handeln eftersom flera av kastalerna inte är belägna i socknar som av vissa forskare anses som de rikaste. Det kan inte heller ses ett samband mellan kastaler och de områden där stenhus har uppförts. Det som däremot kan sägas med säkerhet är att kastalerna inte uppförts i en gemensam kraftansträngning. Detta har snarare skett på socken- eller bygdenivå, vilket syns eftersom alla kastalerna har egna individuella drag som skiljer dem ifrån de övriga. Samtidigt visar de olika miljögrupper där kastaler byggts att anledningen till att kastaler uppförts kan ha berott på flera olika saker och där vissa haft sekundära funktioner såsom tull, magasin eller administration beroende på deras miljö.

Det ifrågasätts i forskningen är varför kastaler inte finns i fler socknar. Av Gotlands 95 socknar så kan kastaler med säkerhet endast kopplas till elva av dem. I uppsatsen presenteras totalt 27 kastaler, men majoriteten av dessa är öppna för diskussion. Osäkerheten kring huruvida majoriteten av dem ens var kastaler eller ej påverkar såklart forskningsbilden. Detta gör dock att kastaler inte finns i de allra flesta socknar. Namn om vissa kastaler föreslår att sådana kan ha existerat på fler ställen och att byggnadsmaterialet var trä eller att kastaler många kastaler har försvunnit till våra dagar går inte att utesluta. I slutändan blir vem som uppförde kastalerna inte tydligt i dagsläget, men ytterligare forskning och diskussion där kastaler kan framträda bör bidra till nya resultat.

6. Slutsats

Trots bristande forskningsunderlag och en bestämd definition av kastaler kan en försiktig slutsats dras att kastalerna uppfördes av någon organisation. Huruvida denna organisation var uppbyggd från en ensam person eller ett kollektivt går i dagsläget inte att svara på utan att hänvisa till debatten om det egalitära Gotlands existens eller ickeexistens. På frågan varför kastalerna byggdes finns inget säkert svar, däremot finns belägg för orostider och införande av ett borgideal vid tiden för kastalernas uppförande. Genom Hodders fyra olika kontextualiseringsmetoder blir slutsatsen att tidigare försök att kontextualisera kastaler genom typologi eller koppla dem till ett sammanhang inte lyckats, eftersom flera av dessa kopplingar saknar belägg för denna. Det är möjligt att vissa kastaler kan kopplas till någon av de i uppsatsen diskuterade händelserna, men eftersom kastalerna på flera sätt skiljer sig från varandra kan de inte härledas till en gemensam fas eller vara uppförda genom en förenad gotländsk enhet.

7. Framtida forskning

Kastalforskningen har många olika angreppsvinklar som kan problematiseras. Ett exempel är att via historiska kartor undersöka ägoförhållande och mönster som eventuellt sträcker sig tillbaka till tidig medeltid. Vidare skulle ett ytterligare angreppssätt kunna vara mer komparativ forskning med liknande torn vid samma tid. Slutligen behövs utgrävningar som berör kastaler i synnerhet på södra Gotland men även nationellt och internationellt. Eftersom många kastaler visar sig vara relativt fyndtomma kan även utgrävningar i kastalernas närhet vara av intresse. Utöver detta behöver även kastalerna få en större plats i diskussionen om det egalitära Gotlands existens eller icke existens.

8. Sammanfattning

Uppsatsen har undersökt i vilket syfte kastalerna uppfördes och vem som var upphovsmannen till dem. Utgångspunkten i uppsatsen är att kontextualisera kastalerna med händelser i deras samtid. Eftersom ett fast århundrade för kastalernas uppförande inte finns behandlar uppsatsen tidig medeltid från perioden 1030 – 1250. Aktiviteter som traditionellt sätt härletts till kastalerna är korståg, storgårdar och handel. Uppsatsen diskuterar dessa händelser samt utgår ifrån Hodders fyra kontextualiseringsmetoder. Analysen i uppsatsen kommer fram till att den tidiga kastalforskningen, på grund av brist på material, många gånger försökt sätta kastalerna i ett samband även utan belägg för att ett sådant samband skulle finnas. Uppsatsens slutsats blir att syftet bakom kastalernas uppförande och användning inte med säkerhet kan kopplas till någon av de tidigare nämnda händelserna med exakt säkerhet. En upphovsman kan inte pekas ut med säkerhet men uppenbart är att en organisation ligger bakom uppförandet av kastalerna. Hur organisationen var uppbyggd det vill säga om den kretsade runt en mäktig person eller kring ett kollektivt går dock inte att besvara.

Litteraturlista

Andersson A 1998 *Beslag i bensulptur I: Eketorp III – Den medeltida befästningen på Öland – Artefakterna*

Andrén, A 2010. *Vem lät bygga kyrkorna på Gotland I: Saga och Sed 2009: Kungl Gustav Adolfs akademiens årsbok : annales Academiae Regiae Gustavi Adolph 31–59.*

- 2011a *Kyrkor och gårdar på Gotland : svar till Tryggve Siltberg I: Fornvännen (106):3 s 232-235*
- 2011b *Det medeltida Gotland* Lund: Historisk media

Blomkvist N 2010 *Folk och gårdar på medeltidens Gotland I: Gutebygd 2010 Gotlands Hembygdsförbund årsskrift s 61-127*

Bråthen A 1995 *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*
Brunius, C G. 1865. *Gotlands konsthistoria D. 2* Lund

Bergman, B. 1929 *Genom gotländska bygder. 1, En vägledning bland minnesmärkena i trakten av Ljugarn och Katthammarsvik* Visby:Gotlands turistförening

Carlsson C 2008. *Ridanæs: a Viking Age port of trade at Fröjel, Gotland.* In: Brink, S., Price, N. (Eds.), *The Viking World*. Routledge, New York, p. 131–134

Cassel K 1999 *Västergarns antikvariska historia Västergarnsstudier, Stockholm Riksantikvarieämbetet 25-38*

Edle, I. 1933 *13.Några notiser om Kräklingbo kastal och prästgård Gotländskt arkiv:meddelanden från Föreningen Gotlands fornvännen* Visby:Gotlands fornosal 69- 73

Ekroll (In press)

Engeström, R. 1972 *De medeltida mynten från det sista årets utgrävningar i gotländska kyrkor Gotländskt arkiv:meddelanden från Föreningen Gotlands fornvännen* Visby: Gotlands fornosal 89-94

Eriksson A 2017 *Två rum och kök: En jämförande studie om medeltida bokkultur på Gotlands landsbygd* Självständigt arbete på grundnivå (kandidatexamen) Institutionen för arkeologi och antik historia Uppsala Universitet

Geijer H 1993 *Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi vid Stockholms universitet*

Gislestam, T. 1993 *Langebeks gotlandsresa 1753 I Gotländskt arkiv: meddelanden från Föreningen Gotlands fornvännen* S105-119 Visby: Gotlands fornosal

Gislestam, T.1994. *CGG Hilfelings gotländska resor. 1, 1797 och 1799.* Visby Gotlands fornosal

Gislestam, T. 1995 *CGG Hilfelings gotländska resor. 2, 1800 och 1801.* Visby Gotlands fornosal

- Hansson, M 2011 *Medeltida borgar- Maktens hus i Norden* Lund:Historisk Media
- 2006. *Aristocratic landscape: the spatial ideology of the medieval aristocracy* Stockholm: Almqvist & Wiksell International
 - 1999 *Agundaborg och Källarholmen: Två medeltida "borgar" i Småland. Rapport över arkeologisk undersökning av RAÄ 39, Agunnaryd socken och RAÄ 40 Ryssby socken, Ljungby kommun, Kronobergs län.*
 - In press
- Harrison D 2020 *Sveriges Medeltid* Lund: Historisk Media
- Hodder, I 1986 *Reading the past-current approaches to interpretation in archaeology* Second edition
- Hoffman, C. 2019 *Arkeologisk undersökning av RAÄ Hamra 11:1 på Hamra Borg (kastalruin) på fastigheten Stora Sindarve 1:12 Region Gotland Lst dnr 431-1700-2018 Arrendus*
- 2018 *Arkeologisk undersökning av RAÄ Hamra 11:1 på Hamra St.Sindarve 1:12 samt Hamra s:27 Lst dnr 431-1086-2017*
- Holmbäck M 2017 *Öster i Väster: En studie av östersjökeramiken från Västergarn, Gotland* Självständigt arbete på avancerad nivå (masterexamen) 45 hp, Institutionen för arkeologi och antik historia Uppsala Universitet
- Hultberg A 2015 *Kyrkorna i Silte: om kyrkobyggnader och kyrkofynd från de tidigmedeltida Gotland* Kandidatuppsats Uppsala Universitet
- Hyenstrand Å 1989 *Socknar och stenstugor – Om det tidiga Gotland* Institutionen för arkeologi Stockholms universitet, Stockholm
- Lagerlöf R, Svahnström, G. 1984 *Gotlands kyrkor:en vägledning* omarb.uppl.Stockholm Rabé och Sjögren
- Larsson J 2012 *Rapportsammanställning av Kv Priorn genomförd 1971-1973*
- Lindkvist T 1990 *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid.* Andra upplagan Historiska institutionen, Uppsala Universitet
- Linné, C 1991. *Carl Linnæi Öländska och gotländska resa på riksens höglovliga ständers befallning förrättad år 1741: med anmärkningar uti ekonomien, naturalhistorien, antikviteter etc: med åtskillige figurer.* Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Lithberg N 1932 *Kastaler och borgar. I RIG – föreningen för svensk kulturhistorisk tidskrift.* Band 15. Ambrosiani S. (red.). Stockholm
- Lovén C 1996a *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige* kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad., Diss. Uppsala: Univ.,Stockholm, 1996
- 1996b *The round towers on Sweden´s eastern coast.* In: Castella Maris Baltici II. Lund studies in medieval archaeology 18. Josephsson M. & Mogren M. (eds.). Nyköping.
- Prahl G 1996 *Kastaler på Gotland, Bornholm och sydöstra Skåne* D-uppsats i medeltidsarkeologi vid arkeologiska institutionen Lunds Universitet

Qviström 1995 *Medeltida stenhus på Gotlands landsbygd* C-uppsats i medeltidsarkeologi HT 1995 Lunds Universitet

Rönby J 1994 *Bålverket – Om samhällsförändring och motstånd med utgångspunkt ur det tidigmedeltida Bålverket i Tingstäde träsk på Gotland* Stockholms Universitet

Svahnström G 1981 *Bunge kyrka:historik och beskrivning*

- 1968 *Gamla residenset i Visby* I: Gotländskt arkiv 1968 s 9-27
- 1943 *Fardume slott* I Gotländskt arkiv 1943 s 25-32

Siltberg T 2017 *Baltikums kristnande - tyskt, gotländskt eller baltiskt?* I: Guseum 8 av Historiska föreningen på Gotland s 101 – 212

- 2011 *Kyrkolokalisering och eventuella storgårdar på Gotland – replik till Anders Andrén* I: Fornvännen 106:2 S 127-132
- 1993 *Marklejet, tingsdomarna och den sociala differenteringen på Gotland fram till 1600 – talet* Uppsats för fil.lic examen i historia

Svensson G 1994 *Gotlands kastaler – välförsvarade packhus vid kustens handelsgårdar* Uppsats i fördjupningskurs Stockholms Universitet

Tidmark, N. P. 1931 *Kastalerna på gotländska kusten: preliminärt meddelande*. Visby

- 1933 "Kastalproblemen" Visby

Westholm G 1998 *Stenstadens ålder – kan Visbys medeltida stadsdelar äntligen dateras?* I: Gotländskt arkiv 1998 s 33-49

Wienberg J 2001 *Gotländska guldåldern I: Från stad till land*

Yrwing H 1978 *Gotlands medeltid* Visby:Gotlandskonst

Zachrisson T 1999 *Värden i västergarn Västergarnsstudier*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet 8-24

Zachrisson T 1999 *Kyrkolandskapet: In och utblickar Västergarnsstudier*, Stockholm Riksantikvarieämbetet 53-78

Arkivmaterial

Eriksson, M. 2012 *Rapportsammanställning av utgrävningen av Bunge Kyrka 1971 – 1972* Svahnströmska arkivet (Bunge kyrka)

Falck,W (1972) *Rapport ang arkeologisk undersökning företagen i vetenskapligt syfte i Kruttornet i Visby maj – juni 1972* Svahnströmska arkivet (Kruttornet)

Svahnström, G 1941 *Brev till Riksantikvarien* Svahnströmska arkivet (Öja Kastal)

Thålin, H. 1938 *Fornlämning N:r 5 I*: Fasta fornlämningar i Ardre Sn Gotland .Svahnströmska arkivet (Ardre allmänt).

Tidmark N 1935 Rapport av kastalen i Västergarn (Västergarn Kastal)

Illustrationsförteckning

Fig 1: Tavla av PA Säve från 1855, hämtad från Svahnströmska Arkivet i Gotlands Museum, Visby

Fig 2: Privat foto tagen av Olivia Gustafsson 2020

Fig 3: Privat foto tagen av Olivia Gustafsson 2020

Fig 4: Privat foto tagen av Olivia Gustafsson 2020

Fig 5: Hämtad från Hoffman C 2019 *Arkeologisk undersökning av RAÄ Hamra 11:1, borg (kastalruin), på fastigheten Stora Sindarve 1:12, Region Gotland S 7 Fig 2 Bild* lånad med tillåtelse

Fig 6: Hämtad från Hoffman C 2019 *Arkeologisk undersökning av RAÄ Hamra 11:1, borg (kastalruin), på fastigheten Stora Sindarve 1:12, Region Gotland S 11 Fig 6-7 Bild* lånad med tillåtelse

Fig 7: Privat foto taget av Olivia Gustafsson 2020

Fig 8: Privat foto taget av Olivia Gustafsson 2020

Fig 9: Privat foto taget av Helene Simonsson 2011 Källa: Creative Commons

Fig 10: Privat foto taget av Olivia Gustafsson 2020

Fig 11: Privat foto taget av Olivia Gustafsson 2020

Fig 12: Privat foto taget av Olivia Gustafsson 2020

Fig 13: Privat foto taget av Olivia Gustafsson 2020

Fig 14: Hämtad från *Arkeologisk undersökning RAÄ Hamra 11:1 på Hamra St Sindarve 1:12 samt Hamra s:27 S 14 Fig 11*

Fig 15: Hämtad från Andersson A *Ektorpe- III Den medeltida befästningen från Öland - Artefakterna S 253-254 P25:43, Fig 106, Å22:5 Bild* lånad med tillåtelse